

GLÓSZ JÓZSEF

AZ ALSÓ-ÉS KÖZÉPFOKU OKTATÁS TÖRTÉNETE

TOLNA MEGYÉBEN AZ ÖNKÉNYURALOM IDŐSZAKÁBAN

1849-1867.

BÖLCSESZDOKTORI DISSZERTÁCIÓ

1982.

T A R T A L O M

I. Az önkényuralom időszaka	1
II. Az önkényuralom oktatáspolitikája	5
III. Tolna megye oktatásügyének szervezeti felépítése	
1. Területi egységei	18
2. Az iskolafelügyelők	19
3. Az iskolaigazgatók	20
4. Az iskolákat felügyelő politikai hatóságok	22
5. Az iskola világi gondnoka	25
IV. Az elemi iskolák	
1. Az iskolák száma	29
2. Állapota	37
3. Iskola építések, felújítások	43
4. A tantermek száma	46
5. Az iskolák felszerelése	48
6. A tankönyvellátás	49
V. A tanítók	
1. A purificatio	55
2. A tanítók száma	58
3. A tanítóképzés	62
4. Elhelyezkedés, pályázati rendszer	65

5. Jövedelem	71
6. Lakásviszonyok	85
7. Nyugdíj	86
8. Segédtanítók	88
VI. A tanulók.	
1. Az iskolakötelesek száma, az iskolába járók aránya, hiányzások	91
2. Az egy tanítóra jutó tankötelesek száma	96
VII. Az oktatás	
1. Nyelve	99
2. Az iskolaév	100
3. Módszerek	101
VIII. A vasárnapi iskolák	105
IX. A főelemi iskolák	109
X. A magániskolák	113
XI. A középfokú oktatás	118
XII. Összefoglaló	126
XIII. Rövidítések	127
XIV. Jegyzetek	128
XV. Függelék	147
XVI. Irodalom	164

I. Az önkényuralom időszaka.

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc, majd ennek leverése gyökeresen új helyzetet teremtettek Magyarország történetében. Egyrészt a forradalom vívmányaként megszűnt a feudalizmus leg-alapvetőbb intézménye a jobbágyság, másrészt a szabadságharc idegen segítséggel történő leverése lehetőséget adott arra, hogy a császári kormányzat kísérletet tegyen Magyarországnak a birodalmon belüli különállása felszámolására, egy a tartományok, országok és népek feletti összbirodalom megteremtésére.

A centralizációs törekvések nem voltak újkeletűek, a feudalizmus kései szakaszában kibontakozó Habsburg abszolutizmus állandóan napirenden lévő feladatai közé tartozott Magyarország betagolása a birodalomba az örökös tartományok mellé, kihíva maga ellen az ország rendi színezetű ellenállását. Az a tény, hogy az abszolutizmus a XVII-XVIII. században önmagában véve még haladó, az rendiség pedig túlhaladott volt, másrészt a rendi alkotmány az ország függetlenségének s ezzel jövőjének biztosítója is volt, nagyon összekuszálta a társadalmi haladás és reakció közötti frontvonalat. A felvilágosult abszolutizmus időszakában ez a haza, vagy haladás dilemmájában fejeződött ki.

Az ellentmondás feloldása a reformkorban következett be, amikor a liberális nemesség a nemzeti függetlenség védelme és kiterjesztése mellett a polgári átalakítás gondolatát is vállalta, sőt

a kettőt egymást kölcsönösen feltételező koncepcióba ötvözi. A frontvonalak tisztázódása a másik oldalon is bekövetkezik: A polgári forradalmak, az ébredő nemzeti mozgalmak időszakában a XIX. században a Habsburgok már nem vállalhatják a jozefinizmus örökségét, s lemondanak a még oly szerény felőlről jövő reformok gondolatáról is, az abszolutizmust, a nemzeti elnyomást most már a túlhaladott feudális viszonyok védelmével kapcsolva össze. Mig II. József a birodalom és a társadalmi rend biztosítékát a reformokban látta, addig Metternich számára a fennmaradás egyedüli garanciája a meglevőhöz való merev ragaszkodás volt.

Közpolitika csődje az 1848-as forradalomba torkolott, amely egyidejűleg biztosította Magyarország számára az eddiginél nagyobb önállóságot és a feudális viszonyok felszámolását. Az országra kényszerített szabadságharc bukása után a birodalom vezetésének régi vágya teljesült: minden korlátozástól mentesen, tetszése szerint szervezhette újjá a birodalmat. Bár abban egységesek voltak, hogy Magyarországot az önálló államiság minden ismervétől meg kell fosztani, de a továbbiakat illetően nem uralkodott egyetértés.

A föderalizmus hívei az arisztokrácia vezetésével az eddigi tartományi keretek között rendi színezettel akarták újjá szervezni a birodalmat. A centralizmus hívei - a bürokrácia, a hadsereg vezetése - a föderalizmusban is a nemzeti aspirációknak és a levitézlett

1848. előtti vezetésnek tett engedményeket látott, s helyette a birodalomnak teljes, a katonai erőn nyugodó centralizációjára törekedett. Támogatta a centralizációt a birodalom német¹ nagypolgársága is, bár azt alkotmányos alapon képzelte el. Az olmtzi alkotmány a centralizációs törekvések sikere volt, majd annak 1851-ben történő visszavonása a centralizációs politika abszolutisztikus uton történő megvalósítása melletti döntést jelentette.²

Bármennyire korlátlan volt a Habsburg hatalom uralma Magyarország felett, önmaga ellentmondásain mégsem léphetett túl. A középkori eredetű, létezésével a feudalizmushoz kötődő birodalom kénytelen volt tudomásul venni a forradalom által teremtett viszonyokat, mindenek előtt a jobbágyság eltörlését és a polgári jogegyenlőség megteremtését. A birodalom feudális természete és a polgári forradalom által teremtett viszonyok közötti ellentmondás nem lehetett katonai erővel feloldani. Ez a kényszerhelyzet végighúzódik a Bach nevével fémjelzett korszakon, s ellentmondásos a gazdasági-társadalmi fejlődéstérvényesítő és annak ellentmondó intézkedéseket eredményezett.³

Magyarország polgári fejlődése fogyatékoságának egyik oka az a tény, hogy a polgári forradalom vívmányait felemás módon hajtották végre; a központosítás jegyében az egész birodalomra egységes eljárást erőszakolva, nem véve számba a konkrét hazai viszonyokat.

Igy az abszolutizmus által hozott intézkedések akkor is ellenállást váltottak ki, ha egyébként azok hasznosak és haladók voltak,⁴ s a közvélemény szemében kompromitálták a polgári átalakulást. Az abszolutizmus vázolt ellentmondásai bármely területen hozott intézkedéseiben tettenérhetők.

Gazdaságpolitikájában tudomásulveszi a feudális viszonyok visszaállíthatatlanságát, de a polgári viszonyok megteremtését az egységes birodalmi piac kialakítására próbálja felhasználni: a birodalmon belüli vámok felszámolása, az osztrák mérték- és súlyrendszer bevezetése, a vasúti-, posta- és táviróforgalom egységesítése az osztrák fogyasztási adó bevezetése.⁵ Ugyanakkor nem következetes a tőkés gazdasági fejlődés előtt álló akadályok elhárításában, az egyesülési jog-politikai okokból történő korlátozása akadályozta a tőkés társaságok létrejöttét.⁶

Az igazság-szolgáltatásban felszámolják a feudális joggyakorlatot, de ezt az osztrák polgári törvénykönyv bevezetésével kapcsolják össze. A rendszer e téren sem tanusított következetességet. Megengedi a testi fenytést, nem hoznak létre esküdszéket,⁷ és a tőkés tulajdonviszonyokat is számos rendelkezés korlátozza: A jobbágytelkek felosztásának korlátozása, a zsidók földbirtokszerzésének tilalma a hitbizományok fenntartása, az ósiség késedelmes eltörlése.⁸

II. Az önkényuralom oktatáspolitikája.

Az abszolutista rendszer rányomta bélyegét az oktatásügyre is. Szemlélete modern annyiban, hogy felismerte az iskola tudatkövetkezésképpen közvélemény-formáló szerepét s ezt a maga szolgálatába kívánta állítani. A birodalom csak fegyveres erővel összetartható részeit éppen az iskolák segítségével igyekezett egységbe kovácsolni. Az eszmei összetartó erőt pedig a konzervatív-vallásos világnézetben vélte megtalálni, amely a császári ház és általában a feljebbvalók iránti odaadás és engedelmességet hirdette.⁹

A birodalom ellentmondásai az oktatásügy területén is jelentkeztek. A birodalom fennmaradása konzervatív - vallásos eszmerendszert, egységesítése németesítést, de a társadalmi gazdasági haladás igényei tartalmi korszerűséget, a XIX. században fellendülő természet- és társadalomtudományok eredményeinek oktatását kívánták. A két egymásnak ellentmondó célkitűzés összhangba hozására vállalkozik a korszak oktatásügyének alapidokumentuma, az Entwurf¹⁰, melyet a köztudat kibocsátója, gróf Leó Thun, vallás-és közoktatásügyi miniszter nevéhez kapcsol. Az Entwurf Franz Exner által készített tervezete még 1848 nyarán, tehát a forradalom időszakában készült, de nem tudta megakadályozni, hogy a jobbratolódás időszakában ne terhelődjék a tervezet retrográd ellémekkel.¹¹

Thun reformjának érdeme, hogy egységes oktatási rendszert hoz lét-

re az elemi iskoláktól az egyetemig. Az oktatásügyet közügy-
ggyé nyilvánította, az államnak tartva fenn a főfelügyelet jogát.
A valóságban az oktatásügyre továbbra is az egyháznak volt a leg-
nagyobb befolyása.¹² Az 1849. október 9.-i 1 sz. vallás a köz-
oktatásügyi miniszteri rendelet felvázolja az oktatáspolitikai ál-
talános alapelveit és meghatározza ezen belül az elemi oktatás
helyét. A népiskolákban a vallásoktatás, a vallásos nevelés domi-
náljon, ezért az iskolákat egyházi felügyelet alá helyezte. Ahol
a politikai és az egyházközség egybeesett, ott a politikai község
az iskola gazdaság-ügyeivel az egyházi pedig magával az oktatás-
sal foglalkozott. A különböző felekezeti iskolákba járás kölcsö-
nösen megengedett volt, ahol a nemzetiségi viszonyok lehetővé tet-
ték, ott az oktatást anyanyelven történt.¹³

1855.-ben újabb miniszteri rendelet szabályozta a népiskolai okta-
tást. A rendelet az 1855-56-os tanévben lépett érvényben. Ennek ér-
telmében az iskolák létesítése és fenntartása a községeket terhel-
te. Kimondta a 6-12 év közötti gyermekek tankötelezettségét. Mivel
az iskola 4 év folyamatos volt, 10 éves korra el lehetett végezni.
Az elemi iskolákat két csoportra bontotta: fő-és alsó elemi iskolák-
ra.

A főelemi iskolákban 4 külön osztály volt négy tanítóval egy tanító-
ra legfeljebb 100 tanuló volt bizható. A főelemi iskolákban az
alábbi tárgyakat oktatták:

Vallástan: I. osztály - alapfogalmak

- II. " - a káté
- III. " - bibliai történetek
- IV. " - evangéliumok

Olvasás és nyelvtan:

- I. osztály - az olvasás elemei
- II. " - gépies folyékony olvasás
  - az olvasmányok tartalmi fejtegetése
  - a német nyelv elemei
- III. " - az olvasás gyakorlása
  - szó és fogalom magyarázat
  - helyesírás, fogalmazás
  - németnyelv
- IV. " - értelmes olvasás
  - a beszéd részei
  - mondat és szóelemzés
  - rendszeres nyelvtan
  - fogalmazás.

Az olvasókönyvek egyuttal földrajzi és természettudományos ismereteket is tartalmaztak. Az írást minden évben folyamatosan gyakorolták.

Számolás: I. osztály - 1-100 közötti számok

- II-III. " - a négy számtani alpművelet fejben és írásban, valamint a törtek.

IV. osztály - törtek és arányok

14

Tanítottak továbbá minden osztályban éneket és rajzot is.

A falusi iskolák / alsó elemik / tantárgyai elvben azonosak voltak a főelemik iskoláival, csak alacsonyabb fokon. Valóságban valástant, olvasást, írást, számolást és némi gazdasági ismereteket tanultak¹⁵.

Mivel az 1855-ös rendeletről nem világlik ki egyértelműen, melyik iskola tekinthető főeleminek, 1858-ban egy miniszteri rendelet határozta meg a főelemi iskola három fokozatát:

- 1./ olyan iskolák, amelyekhez két, vagy három alreál osztályt is csatoltak,
- 2./ szabályszerint szervezett főtanodák alreál tanoda nélkül,
- 3./ plébániai főelemik, amelyek legközelebb állnak a falusi iskolákhoz.

Valamennyinek közös vonása, hogy a négy osztályt négy tanteremben tanítják, erre képesített tanítók, főtanodai bizonyítványt állíthattak ki, amely felsőbb tanulmányok végzésére jogosított.¹⁶

A fentiekben megfogalmazott, a társadalom szellemének megváltoztatása, illetve a polgári fejlődés által ösztönzött oktatási elvek végrehajtása érdekében jelentős erőfeszítéseket tett az abszolutizmus. Az elemi iskolai oktatásban teret nyert a gyakorlati képzés /mezőgazdasági, kisipari, kereskedelmi/.¹⁷ Anyagi eszközök híján a tanügy fejlesztésének költségeit teljesen a helyi lakosságra hárította.

A fejlődés így is nagyon látványos volt. 1850-1858. között 2000-nél több iskola keletkezett. A soproni kerület községei 2,5 millió forintot fordítottak 1853-1856. között iskolai célokra. Az elemi iskolák száma a korszakban 9.000.-ról 12.000 emelkedett. A tanköteles gyermekeknek korábban csupán 39 %-a, e korban 75 %-a járt iskolában. Vitatja a hivatalos osztrák adatok realitását Schwarcz Gyula, szerinte a tényleges iskolába járók aránya csupán 48 %, és 5-6000 községben nem volt iskola.¹⁸ Ekkor létesültek a vasárnapi iskolák, számuk 2.140-re emelkedett. Javult valamelyest a tanítók fizetése is. A fizetések átlaga kerületenként a következő volt:

pesti kerület	125 Ft.
soproni "	125 "
pozsonyi "	150 "
nagyváradí "	152 "
kassai "	100 alatt
Szerb vajdaság és temesi bánság	210 Ft. ¹⁹

Az Entwurf hatályának 1851 -ben Magyarországra történt kiterjesztése jelentős változásokat eredményezett a középfoku oktatásban.

A herbartianus és neohumanista szellemű tervezet az oktatás és nevelés egységét hangsúlyozta. Az oktatás céljául az általános műveltséget jelölte meg.²⁰ Jelentős szervezeti változtatást is végrehajtottak: a minden egyetemi hallgató számára kötelező előképzést nyújtó kétéves bölcsészeti tanfolyamot a 6 éves gimnáziumhoz csatolták,

létrehozva így a 3 évfolyamos főgimnáziumot²¹, illetve a négy évfolyamos algimnáziumot. Az osztály-tanítás helyett bevezették a szaktanári rendszert, a tanároktól szakképesítést követeltek. A gimnáziumi tanulmányok lezárásaként meghonosították az egyetemi tanulmányokra jogosító érettségi vizsgát. Az Entwurf az oktatás módszereiben is változást hozott: a diktáló, magoltató tanítás helyett a jótankönyveket és a megértetést szorgalmazta.²² A tantervben legnagyobb helyet a klasszikus nyelvek kapták, ehhez képest aránytalanul kicsi a történelem, földrajz és a természet-tudományok szerepe, de még ez is jelentős előrelépés a korábbi állapothoz képest. Mivel a gimnáziumok első sorban a birodalom jövője szellemi elitjét képezték, az oktatásban hangsúlyosan szerepel a rendszer ideológiája, óvott a felesleges kételkedéstől, alázatra buzdított, és megengedte a karcos büntetést és a testi fenytést is.²³

Az algimnázium önállóan is működhetett. Befejezése után a tanuló előtt három út állt. Folytathatta tanulmányait a főgimnáziumban, átléphetett a főreáliskolába, illetve valamilyen gyakorlati pályát választhatott. Az algimnázium lényegében a főgimnáziummal azonos tárgyakat tanított, de gyakorlatibb jelleggel, kevésbé átfogó²⁴ módon.

Míg a gimnáziumok felekezeti jellegűek voltak, a reál iskolák²⁵ vegyes vallásusok, és az iparos és kereskedő polgárság igényeit

szolgálták. Az iskola 6 évfolyamos volt, nem egyenrangú a gimnáziummal.²⁶ Nem adott klasszikus képzést, de tanítottak modern irodalmat. Mivel gyakorlati pályákra készített elő, előképzést nyújtott ipari foglalkozásokra és a felsőfokú technikai tanintézetekben folytatható tanulmányokra. Tehát az oktatási rendszerben az elemi iskolák és a technikai tanintézetek között állt. A reáliskoláknak is két fokozata volt, az al-és főreáliskola. Az alreáliskola önmagában is működhetett. Valamilyen ipari szakmára, vagy a főreál iskolára készített elő. A három elméleti évet egy gyakorlati év követte. Ha tanítottak klasszikus nyelveket is, akkor a tanuló átléphetett a főgimnáziumba. Az elméleti évfolyamokon előkészítő tárgyakat oktatottak: az ipar, a hajózás, a kereskedelem, a kémia és a mechanikai ipar alapjait. A gyakorlati évet a helyi lehetőségek és szükségletek határozták meg.²⁷

A társadalmi értékrend hibáival függ össze, hogy a két iskolatípus, a gimnázium és a reáliskola nem volt egymással egyenrangú, a reáliskolák tekintélye, de száma is elmaradt a gimnáziumoké mögött. Az 1863-64-es tanévben az országban 164 gimnázium és csupán 17 reáliskola működött.²⁸

A birodalom soknyelvű állam lévén nagy jelentősége volt az oktatás nyelv kérdésének. Thun reformjának pozitívuma, hogy alsó fokon bevezeti az anyanyelvi oktatást.²⁹ Ugyanakkor a főelemi második osztályától már kötelező tantárgy a német nyelv,³⁰ a középiskolákban pedig

Erőteljes germanizálás folyt. Míg az alsóbb gimnáziumi osztályokban csupán tanították a német nyelvet, addig a felsőbb osztályokban már több tantárgy oktatási nyelvét tették. Új, német tannyelvű gimnáziumokat alapítottak és azokat megkülönböztetett bánásmódban részesítették.³¹

Az iskolák létesítéséhez elvben bárkinek joga volt, így magán-személyeknek is. Ehhez azonban meg kellett szereznie a belügy-minisztérium engedélyét, amely elsősorban a kérelmező politikai megbízhatóságát vizsgálta. Nyilvánossági jogot - azaz érvényes bizonyítvány adásának jogát csak a vallás-és közoktatási miniszterium adhatott.³² Thun veszélyesnek és indokolatlanul magasnak tartotta a középiskolák számát Magyarországon. Rendeleteivel, amelyek az Entwurfban foglalt feltételek teljesítésétől tették függővé az iskolák működését /szaktanári rendszer, a tanárok meghatározott száma/ el is érte, hogy sok középiskola megszűnt, összevonták más középiskolával, megvonták tőle a nyilvánossági jogot, vagy algimnáziummá fokozták le őket. A rendelet főként a protestánsok iskoláit sújtotta.³³

Mivel a tényleges iskolafenntartók az egyházak voltak, a birodalomnak az egyes egyházakkal folytatott politikája jelentős befolyást gyakorolt az oktatásügyre is. A protestáns-ellenesség a Habsburgok ellenreformációs tradícióiban gyökerezett. Mivel a korábbi függetlenségi mozgalmak a protestánsok vallásszabadságát is zászlajukra tűzték, ezek az egyházak számukra még min-

dig a függetlenségi törekvések, a forradalmiság hordozói voltak, Ezért felfüggesztették autonómiájukat, iskoláikat állami felügyelet alá helyezték.³⁴ Iskoláik az elnyomó intézkedések ellenére sem váltak az osztrákok kezében hathatós politikai eszközzé. Bár az autonómia felfüggesztése miatt kezdetben nem tarthattak gyűléseket, később pedig csupán császári biztosok jelenlétében, az egyház a közélet teréről leszorítva fokozott érdeklődéssel fordult az iskolák felé.³⁵

Népiskolai választmányt küldtek ki, amely pályázat és megbízás útján népiskolai tankönyveket íratott. Ők is felállították a vasárnapi iskolákat, a nagyobb községekben legalább két osztályos iskolát létesítettek. Pedagógiai szakembereik, Gönczy, Árvai jelentős, előremutató tanterveket készítettek a népiskolai oktatás megújítására.³⁶ Az 1859-es császári pátens protestánsokat sértő rendelkezéseit is sikerült az egyháznak kivédenie és 1860-ban a kormány visszavonta a rendeletet.³⁷

Míg a protestánsok ellen szigorúan alkalmazták az 1852-es egyleti törvény korlátozásait, a katolikus egyházi társulatok mentesültek alóla.³⁸ A római katolikus egyház kivételezett helyzetét a pápa és a császár között 1855-ben kötött concordátum rögzítette.

A concordátum az egyház és a birodalom egymásrataltságának felismerését tükrözi, de a birodalomnak az egyház részéről

történő támogatása fejében a császár egyoldalu engedményeket tett. Felszámolja a jozefinizmus és a forradalom egyházpolitikájának reformjait, lemond a placetum regiumról, mentesíti az egyház tevékenységét az állam ellenőrzése alól, hozzájárul a jezsuiták visszatéréséhez, állami kárpótlást biztosít az elvesztett tizedért.³⁹ Az oktatásügy területén biztosítja az egyházak felügyeleti jogát, kimondja, hogy a katolikus ifjúság nevelése az egyház tanainak megfelelően történjék, a népiskolai tanítókat szigorú egyházi felügyelet alá helyezte, az egyház megakadályozhatta olyan tudományos tételek tanítását, amelyek ellentmondtak az egyházi tanoknak, és az állam támogatást biztosított az egyházi könyv-cenzura számára.⁴⁰ Az engedmények fejében az egyház hűen szolgált az államot, az abszolút császári hatalmat. A concordátum gyakorlatilag visszatérést jelentett a katolikus államvalláshoz, visszafordítva a laicizálódás⁴¹ folyamatát.

Mivel az iskolák főfelügyeleti joga az államé volt, de a tényleges irányítás az egyházé, szervezetiileg bizonyos párhuzamosság keletkezett, működésében azonban munkamegosztás alakult ki. Némi leegyszerűsítéssel a világi hatóságok az oktatás tárgyi feltételeiről gondoskodtak, az egyház pedig az oktatás belső tartalmi kérdéseivel, a tanítás közvetlen felügyeletével foglalkozott. A világi vonal alsószintű képviselője az iskola világi gondnoka, aki az iskola fenntartó községet képviselte. Közte és a tanügy országos szakigazgatási szervei között a járás és a megye politikai hatóságai álltak.

Területi szakigazgatási szervként már 1850-ben a kerületi biztosok mellé rendelték két-két iskolai felügyelőt, és melléjük fizetés nélküli iskolai tanácsosokat neveztek ki. Feladtuk a felügyelés minden iskolája, az egyetemet kivéve, továbbá⁴² javaslatok előterjesztése az oktatásügy célszerű átalakítására. Fontos kötelességük volt az un. purifikáció, az iskolák "megtisztítása" az 1848-49-es forradalom és szabadságharcban résztvett személyektől. Bezárathatták az olyan iskolákat /pl. a jogakadémiát/, amelyeket politikai szempontból veszélyesnek tartottak, vagy amelyekben nem volt megfelelő tanszemélyzet. Számos esetben a kettő ugyanazt jelentette. Dönteniök kellett a meglevő iskolák átalakítása, újak létesítése, a nyilvánossági jog megadása kérdésében. Felügyeltek az oktatás nyelvére, statisztikai adatokat gyűjtöttek az iskolákról. Felügyeleti joguk a protestáns iskolákra is kiterjedt.⁴³

Az oktatásügy legfelső irányítási szerve a bécsi vallás-és közoktatásügyi minisztérium volt. A tanügy igazgatásának állami és egyházi oldala azonban nem választható teljesen szét, mivel az iskolatanácsokban és a tanügyi szervek élén is többnyire egyháziak álltak.⁴⁴ Az egyházi hierarchia legalsó embere a plébános, a helyi iskolaigazgató volt. A kerületi esperes az alá tartozó községek iskoláinak felügyelője, és az egyházmegye iskoláinak főfelügyelőjét a püspök által javasolt személyek közül a császár nevezte ki.⁴⁵

Az abszolutizmus oktatáspolitikájának céljai erősen vitathatók, de kétségtelen, hogy a célok szolgálatában jelentős előrelépés történt az oktatásügy fejlesztésében. Bővült az iskolahálózat, javultak az oktatás feltételei, emelkedett a tanítók fizetése és az iskolába járók száma. A Bach rendszer bukása azonban nemcsak az oktatáspolitikai káros szellemét száműzte, hanem a konzervatív vezetés azt is elrontotta, amit a művelt osztrák vezetés jól csinált.⁴⁶ Az 1860. évi októberi diploma visszatérést jelentett az 1848-es állapotokhoz. A tanügy a helytartótanács irányítása alá került.⁴⁷ A helytartótanács megszüntette az eddigi felügyeletet, és azt ismét öt tankerületi főigazgatóra bízta, megtagadva tőlük a szakképzett segédszemélyzetet. Így az elemi iskolák felügyelete az egyházmegyékre maradt.⁴⁸ A korszak kétségtelen pozitívuma, hogy lazul az elnyomás és alábbhagy a németesítő törekvés, több protestáns tanítóképző újra megnyílik,⁴⁹ de az ellenőrzés hiánya miatt csökken az iskolák látogatottsága. Schwarz Gyula adatai szerint több száz község bezáratta iskoláját, 1859-1863 között 100.000-re csökkent a tanulók száma.⁵⁰ A községek lealkudtak a tanítók fizetéséből, elbocsájtották a második tanítót, megszüntették a vasárnapi iskolákat.⁵¹ A helytartótanács tehetetlenül szemlélte a folyamatot, kényszerítő eszközök alkalmazását elvetette, alkalmasabbat nem talált helyette.⁵² Az ily módon az egyházra szakadt feladatoknak az nem felelhetett meg. Az 1864. évi statisztikai adatok nem felelnek meg a valóságnak, sokkal

inkább az 1859-es, mint az 1864-es valóságot tükrözik. Az oktatásügy megrekedt fejlődése csak a kiegyezés után az 1868-évi Böttös-féle népiskolai törvénnyel kapott új lendületet.

Az abszolutizmus időszakának oktatásügye a kor belső ellentmondásai folytán ellentétes tendenciákat mutat. Egyik vagy másik mozzanatának egyoldalú kihangsúlyozása végletes, és éppen ezért torz eredményt szül. Hiteles bemutatása olyan árnyalt elemzést kíván, amely a tények részletekig hatoló ismeretét feltételezi. Ezért véljük hasznosnak Tolna megye korabeli közoktatási viszonyainak ismertetését.

III. Tolna megyei oktatásügy szervezeti felépítése.

Mivel az iskolák hagyományosan az egyházak irányítása alatt álltak, így a tanügy igazgatásának szervezete is lényegében az egyházak szervezeti felépítéséhez igazodott. Ezt a forradalom előtti időből örökölt rendszert az abszolutizmus sem változtatta meg, hiszen az oktatásban továbbra is az egyházakra kívánt támaszkodni. Így csupán az irányítás világi-állami vonalát szervezte át a fentiekben már ismertetett módon.

Tolna megye tanügyének felekezeti felépítése a következő volt:

A katolikus egyházközségek a pécsi püspökséghez tartoztak. Az egyes esperességek egyuttal tankerületet is képeztek, élén az esperessel, mint kerületi felügyelővel. A megyében hét római katolikus esperesség /tankerület / létezett:

Bonyhád	7 plébánia	5 fiókegyház
Dombóvár	8 "	2 "
Értény	9 "	2 "
Dunaföldvár	6 "	6 "
Simontornya	8 "	5 "
Szekszárd	8 "	8 "
Völgység	11 "	6 "

A megye evangéliusai a dunántúli egyházkerülethez, ezen belül iskolai szempontból a Tolna-Baranya-somogyi tankerülethez / 32 anya-, 37 fiókegyház / tartoztak. A reformátusok egy része a dunamelléki, másik része

a dunántúli egyházkerülethez tartozott. A dunamellékiek a tolnai, a dunántúliak a mezőföldi tankerület irányítása alatt álltak. A megyében kis számban található görögkeleti vallásuk a budai püspökséghez, ezen belül a mohácsi tankerülethez tartoztak. Az izraelitáknál a közigazgatási megye képezte a tankerületet, 7 anya, és három fiók egyházzal. Itt jegyezzük meg, hogy egy 1863-as keltezésű irat tanúsága szerint addig a romai katolikus papok gyakorolták a felügyeletet az izraelita iskolák felett. Ekkor a helytartótanács azt javasolta a megyének, hogy a megyében, mint tankerületben 2-3 izraelita tanfelügyelőt alkalmazzanak megfelelő fizetéssel. Az elképzelés szerint a fizetést a kerületbeli hitközségek folyósították volna. Az izraelita hitközségek azonban, vagy nem tartották szükségesnek a tanfelügyelői állás létesítését, vagy nem voltak hajlandók hozzájárulni a költségek viseléséhez.⁵⁴

A költségek kérdése - jól lehet a tanfelügyelők egyházi személyek és javadalmak birtokosaiként nem kaptak külön fizetést felügyelői munkájukért - más felekezeteknél is gondot okozott. A problémát itt az utazások költségeinek viselése jelentette. Több felügyelő saját költségén utazott a meglátogatott községekbe, így pld. a dunaföldvári, a hógyszéki és a tamási járásban. A tamási járásban a felügyelők lovai sem voltak felmentve a közmunka végzése alól. A jelentést felterjesztő hógyszéki főszolgabíró maga is méltánytalannak találta a dolgot, s megoldásul azt javasolta, hogy az egyes községek ingyen szállítsák az iskola-felügyelőt a következő községig. Kedvezőbb

volt a református és evangélikus felügyelők helyzete, mivel a fenti javaslat náluk már eddig is gyakorlatban volt.⁵⁵

Az iskolák látogatásán kívül a felügyelőknek évi jelentés készítését is kötelességévé tették, amely számszerű kimutatásokat is tartalmazott a tankerület helyzetéről. A római katolikus esperesek készítették el a görög katolikus és izraelita iskolákról szóló jelentést is.⁵⁶

Az egyházi hierarchia iskolát közvetlenül irányító képviselője az illető község plébánosa volt, iskolaigazgatói minőségben.

Mivel ő állt napi érintkezésben a tanítóval, tevékenysége meghatározó volt az iskolai munka szempontjából.

Ezt a felismerést tükrözi az az 1858-ban Bécsben kelt utasítás, amely a katolikus lelkipásztorok számára készült, meghatározva az elemi iskolákhoz fűződő viszonyokat. A lelkész egyrészt vallásoktató, másrészt közvetlen felügyelője, előljárója az iskolának. Mint vallásoktató a püspöki hatóság utasítása szerint végzi munkáját. Katekizmusra, templomi szokásokra, imádságokra tanítja a tanulókat, kötelezi őket a misére járásra. Az iskola igazgatójaként végrehajtja az iskolára vonatkozó rendeleteket, ellenőrzi a tanító munkáját, vezeti a hivatalos iratokat, előmozdítja az iskolabajárást, gondoskodik a szegény tanulók tankönyvellátásáról, a községi előljárással és az iskola világi gondnokával egyetértésben kezeli az iskola alapítványi tőkéjét.⁵⁷

Gondot visel arra, hogy a tanítók időben és mennyiségben pontosan megkapják járandóságukat, hogy az iskola el legyen látva tanszerekkel. Közvetít a tanítók egymásközi és a községbeliekkel fennálló vitáiban. Ő dönti el, mikor léphet egy tanuló felsőbb osztályba. Hatáskörébe tartozik minden olyan intézkedés, ami az oktató-nevelő munka céljait szolgálja. Ha hiányosságokat fedez fel a tanító munkájában akkor a tanítót a tanulók távollétében rendreutasítja, ha életmódja nem megfelelő, azonnal figyelmezteti. A figyelmeztetés először négy szemközt, majd a világi iskolai gondnok jelenlétében történik, s jelenti az ügyet a kerületi iskolai felügyelőnek. Ügyeljen arra, hogy a tanító a kántori teendőket rendben, illendően elvégezze, de sürgős eseteket kivéve ne vegye igénybe a tanítási idő alatt. A plébános felügyel a plébánia területén működő magániskolákra, ügyel arra, hogy ne keletkezzen zugiskola. A felsorolt feladatok a vasárnapi iskolával kapcsolatban is rá hárulnak. Hivatalához nem járul külső kényszerítő eszköz, de igénybe veheti a felettes hatóságok segítségét. Az utasítás óvja a lelkészeket az uralmi vágytól, a kiméletlen viselkedéstől, arra inti őket, hogy a tanítókat hivataluknak kijáró tisztelettel kezeljék. Adja meg a tiszteletet közvetlen előljárójának, a kerületi felügyelőnek. A politikai hatóságnak együttműködéssel és tájékoztatással tartozik.

Mint a hosszú felsorolásból kitűnik a plébánosnak rendkívül széles hatásköre volt az iskola irányításában. Az iskola gazdasági ügyeitől a beiskolázásig, az oktatás tartalmi kérdéseit, a tanító fe-

letti ellenőrzésig mindenre kiterjedt. Ha az utasítás óvja a lelkészeket az uralmi vágytól, és a tanítók tiszteletbentartására inti őket, azt jó okkal teszi. Álljon itt egy idézet egy 1870. évi tanítói gyűlésből: " Kinek volt tehát szolgálja a tanító, s legnagyobb részben még máig is az ? Kinek másnak, mint a papnak ? " ⁵⁸ E megállapításnak ellentmondani látszik, hogy a levéltári iratok között alig találni nyomát a pap és a tanító közötti rossz viszonyának. Oka az lehet, hogy a konfliktusokat elsősorban az egyházi hatóságok rendezték, valamint az, hogy a tanító nem látta tanácsosnak ujgathuzni a pappal.

Az oktatásügy állami területi szerveit 1848. előtt a tankerületi főigazgatóságok voltak. A szabadságharc bukása után ezeket felszámolták, s a kialakuló új polgári közigazgatás keretei között újjászervezték az oktatásügy állami szerveit is. Tolna megye korábban a győri tankerülethez tartozott. 1849-ben a csak rövid ideig létező tolnai polgári kerületbe / Tolna megyén kívül még két megye tartozott ide/ az itteni összes tanintézet főigazgatójává főtisztelendő Sterne Frigyeszt nevezték ki. A kerületi főispán a megyefőnökhöz intézett utasításában támogatást kért a főigazgató számára " Miután a népneveléstől függ a jövőendő biztosításának, és polgárosodásunk nem eléggé óhajtható fejlesztésének alapja." ⁵⁹

A közigazgatás ismételt átszervezése után Sopron lett a dunántúli kerület, benne Tolna megye székhelye. Ide, a helytartósági osztályra

küldik a kerületi iskolai felügyelők jelentéseiket az ellenőrző körutakon tapasztaltokról. A helytartósági osztály továbbította őket a megyefőnököknek, ő pedig az illetékes járási főszolgabírónak kivizsgálás és jelentéstétel végett. Az ügy visszafelé ugyanezt az utat járta be, így nem csoda, hogy lezárása néha évekig huzódott. A két közvetlen felettes hatóság, a kerületi iskolafelügyelő és a járási főbíró véleménye korántsem volt mindig összhangban. Az iskolafelügyelő az oktatás hiányosságait panaszolta fel, a főszolgabíró viszont a község anyagi erejének korlátaira hivatkozott. A két különböző megközelítési módban jól megfigyelhető az eltérő prioritások.⁶⁰

Az ügyintézés nehézkességére, a felsőbb hatóságok ingerültségére, türelmetlenségére világítanak rá a helytartósági osztálynak a megyefőnökhöz intézett leiratai. A politikai hatóságokat és az iskola felügyelőket az iskolák gondosabb felügyelésére szolitotta fel.⁶¹

Szemére vetette a megyehatóságnak, hogy nem foglalkoztak eddig olyan ügybuzgalommal a népiskolai ügyekkel, mint amelyet az megérdemelt. A HTO. mindig más szervektől értesült az iskolákban uralkodó rossz állapotokról. A körülmények javítására hozott intézkedéseket sem hajtották kellő igyekezettel végre. A megyei hatóságok halogatása miatt éveken keresztül nem tudták lezárni az iskolai ügyeket. A tanügy támogatása egyike a legfontosabb teendőknél, amely elé semmi más nem sorolható, hiszen csupán az erkölcsi-vallási-értelmi nevelés

biztosíthatja a népjólétet célzó állami törekvések sikerét - írja a leirat. A járási politikai hatóság rendszeresen és öntevékenyen vizsgálja az állami iskolák ügyének állását. A saját hatáskörbe eső dolgokat maguk intézzék, az azon kívül esőkre vonatkozóan pedig terjesszenek elő javaslatokat. Intézkedés közben a főszolgabirónak a helyi iskolaigazgatóval és a kerületi iskolafelügyelővel egyetértésben kell eljárnia. Az eljárás alapja 1854 -ben még mindig a /"Systema"scholarum elementarium", valamint az azóta hozott rendeletek. A hatóságok ne várjanak felső utasításra, saját kezdeményezésből cselekedjenek. Legyen pontos képük az iskolák állapotáról, és tudomásuk azokról a helyekről, ahol nincs iskola.⁶²

Az ismertetett dokumentum hiven tükrözi az oktatásügyi kormányzat törekvéseit, valamint azt, hogy felismerték az iskola szerepét, politikai céljaik megvalósításában. A későbbiek ismeretében azt is megkockáztathatjuk, hogy talán túl is értékelték, hiszen az iskola csak akkor lehet igazán hatékony, ha a kormányzat és a nép felfogása megegyezik abban, mi is szolgálja a népjólétet.

A megyei és járási hatóságokhoz intézett szemrehányások - bár teljesen igazak - mégis részben igazságtalanok. Hiszen a politikai igazgatás helyi szervei semmi féle autonómiával nem rendelkeztek, szerepük csupán közvetítés volt a felsőbb hatóságok és a helyi lakosság között. A soproni HTO. magának vindikálta a döntés jogát a legjelentéktelenebb kérdésekben is. Ha tehát a helyi tisztviselő

nehézkés és kezdeményező erő híján volt, akkor az döntően a bürokratikus apparátus természetéből fakadt.

A nehézségek, az akadozó igazgatás ellenére születtek eredmények is. A lakosság szellemét ugyan nem sikerült a kívánt irányban nevelni - ezt ma amugy sem sorolnánk az eredmények közé - de az oktatás személyi és tárgyi feltételei ebben az időszakban lényegesen javultak. Visszatekintve az 1850-1855. közötti időre maga a miniszter is elégedetten nyugtázta a megyében elért eredményeket, amelyeket a hatóságok buzgalmanak és a lakosság jó szellemének tulajdonított. A HTO. felkérte a megyefőnököket, hogy tudassa a községekkel a magas elismerést.⁶³

A miniszteri elismerés községi címzettje az iskolaigazgató lelkes mellett az iskola világi gondnoka lehetett. Ő a legalsófoku hatóság, a község előjárósága nevében gyakorolta az iskola feletti felügyeletet. Feladatait a tanügyi hatóságok külön utasításban fogalmazták meg:⁶⁴ szorgalmazza az iskolabajarást, az iskolamesterrel vegye számba az iskolaérett gyerekeket az őszi szünnapok alatt, legalább kéthetenként látogassa az iskolát, ellenőrizze, hogy minden tanuló ott van-e. A távolmaradók szüleit figyelmeztesse, majd ha nem használ, a lelkes tudtával jelentse a község előljárójának. A hiányzás miatt kirovandó birság alól csak akkor javasoljon felmentést, ha a mulasztásnak valóban nyomós indoka van. Ügyeljen arra, hogy a tanító munkáját szorgalmasan végezze, a tanulókkal rendszeren

bánjon, hogy időben kezdje és végezze a tanítást, jelen legyen a tanítás alatt, ne vegye igénybe a tanulókat házi, vagy kerti munkákra. Ne küldje őket harangozni. Kisérje figyelemmel, hogy tisztán tartja-e a tantermet, és ő maga rendszeren öltözve jelenik-e meg az iskolában. A tanítóval szembeni kifogásait a helybeli lelkésszel tudassa, viszont, ha a lelkész, mint vallásoktató ellen van észrevétele, akkor ezt a kerületi iskolafelügyelőnek jelentse. A világi gondnok nemcsak a pap és a tanító munkáját ellenőrizte, hanem a tanulók iskolán kívüli utcai, templomi magaviseletét is. A gondnok felügyelt arra, hogy a tanító megkapja fizetését készpénzben és természetben. Ezért ügyelnie kellett, hogy amikor a pap és az előljárók arról döntöttek, ki kapjon tandíjmentességet, ne emeljék a számukat indokolatlanul magasra, megrövidítve ezzel a tanítót, illetve az iskola pénztárát. Gondoskodott arról, hogy az iskola fűtéséhez szükséges fát, vagy az azt pótló pénzt időben kiszolgáltassák, hogy az iskola épülete és berendezése jó karban legyen. Az észlelt hiányosságokra felhívta a lelkész figyelmét. A kerületi iskolafelügyelő látogatásánál jelen kellett lennie, elmondva neki tapasztalatait. Hivatalánál fogva jelen volt a községi előljáróság, illetve a városi tanács ülésein, ha iskolai ügyeket tárgyaltak.

Az utasítás tehát igen széleskörű felügyeleti jogot biztosított a világi gondnok számára, de funkciója tényleges hatalommal nem járt, a döntéseket a lelkész vagy az előljáróság hozta. A rábízott feladatok meglehetősen népszerűtlenek voltak, így megbízatását csak akkor végezhetette eredményesen, ha élvezte a lelkész és az előljáróság támogatását

illetve ha olyan személy látta el ezt a feladatot, akinek elegendő társadalmi tekintélye volt akarata keresztülvitelére. A világi gondnokkal szemben támasztott követelmény főként az erkölcsi és politikai fedhetet lenség volt, illetve arra kellett ügyelni, hogy a község értelmesebb lakói közül kerüljön ki.⁶⁵ Kinevezése a községi előjárásának a lelkésszel összhangban tett javaslatára, a járási főbíró egyetértésével a megyefőnök által történt.⁶⁶

Egy 1855 -ben készült kimutatásból képet nyerhetünk a világi gondnokok társadalmi helyzetéről.⁶⁷ A kinevezettek többsége egyszerű falusi ember. Általában azonban arra törekedtek, hogy a község tekintélyesebb polgárait jelöljék, így sok közöttük a községi esküdt, sőt bíró is. Található közöttük kézműves /csizmadia, kalapos, szücs / és főként az izraeliták között kereskedő, a nagyobb uradalmak központjában /Kölesd, Dombóvár/ uradalmi tiszttartó, mezővárosokban értelmiségiek, háztulajdonosok, magánzók. Néhány helyen földbirtokos vállalta el a tisztséget. A felmérés csak a római katolikus, görögkeleti és izraelita vallású iskolákról készült. Az iskolák világi gondnokai gyakorlati működésének nincs nyoma a levéltári iratanyagban. A mucsai plébánosnak a megyefőnökhöz írott levele⁶⁸ némi betekintést ad a világi gondnok személyének és munkájának jelentőségébe. Mint panasolja, a kinevezett iskolai gondnok, Plessner József önkényesen letette hivatalát. Lemondásának oka személyes surlódás a községi bíróval, mivel nem mentették föl a közmunka végzése alól, míg másut Plessner állítása

szerint ez megtörtént. A világi gondnok tisztségére szükség van, sürgősen be kellene tölteni, mivel a lakosság féktelen. E levélből úgy tűnik, hogy a világi gondnok tisztsége nem volt formális és a lelkész is igényelte munkáját. Elegendő forrás hiányában azonban általánosításokba nem bocsátkozhatunk.

A tanügy igazgatás Tolna megyei szervezetének és működésének ismertetése után vegyük számba tevékenységét, eredményeit és kudarcait.

IV. Az elemi iskolák.

Az abszolutizmus oktatáspolitikája egyik legnagyobb sikerének az iskolák számának és vele a beiskolázás arányának ugrás szerű növekedését tekintette. Míg a középiskolák számát inkább csökkenteni, az elemi iskolák számát erőteljesen növelni kívánta. A helytartósági osztály a megyei és járási hatóságok feladatává tette azoknak a településeknek a nyilvántartását, amelyekben még nincs iskola.⁶⁹ Az 1845-ös Systema, amely az abszolutizmus időszakában is érvényben volt kimondja, hogy ahol tanulásra alkalmas mindkét nemű gyermekek elegendő számmal vannak, ott tanodát kell felállítani. Ahol pedig lelkész vagy rendszeren vezetett anyakönyv van, ott az iskola szükségessége nyilvánvaló. Ezért nemcsak az anyaegyházakban, hanem a fiók helységeken, sőt a népesebb pusztákon, ahol elegendő gyermek van, szintén állítsanak fel iskolát. Ha a tanulók száma csekély, a nép szegény, támogató pedig nem akad, ott két vagy több község egyesülve alakítson közös iskolát, a költségeket arányosan viselve.⁷⁰

Ahhoz, hogy felmérhessük az abszolutizmus korában bekövetkező fejlődést, röviden számba kell vennünk az 1848 előtt elért eredményeket. Tolna megye alispánjának nyomtatásban is megjelent 1848. évi jelentéséből az alábbi, 1847 évi adatokon alapuló statisztikai összesítést készítettük:

Járás	Település	iskola	RK.	Ref.	evang.	görög. n.e.	izraelita
földvári	28	44	18	16	4	2	4
dombóvári	30	39	28	5	2	-	4
völgysegi	32	43	24	4	9	3	3
simontornyai	29	46	14	7	18	1	6
Összesen:	119	172	84	32	33	6	17

A statisztikában lényegesen magasabb az iskolák, mint a települések száma. Ez azzal magyarázható, hogy a vegyes vallású községekben minden felekezet saját iskolát létesített - amennyiben azt anyagi ereje megengedte. Még egy figyelemreméltó tényt elárul a statisztika: 119 helységben volt iskola a megyében, ugyanakkor a települések száma egy 1850-ből származó ki-mutatás szerint 149 volt.⁷¹

Ezek szerint tehát 30 településen nem volt iskola a reform korszak végén, ami igen magas számnak tűnt. Ha azonban hozzátesszük, hogy a községek száma nem érte el a 110-et, a kép sokkal kedvezőbb. Ebben a megközelítésben az olvasható ki az adatokból, hogy nemcsak a községekben, hanem mintegy 10 pusztán is volt már ekkor iskola.

Az abszolutizmus korszakára tehát alapvetően kiépült Tolna megyében az iskolahálózat. Az iskolák számának gyarapítása pusztai iskolák, a községekben a kisebb felekezetek iskoláinak, a nagyobb mezővárosokban pedig a zsúfoltság enyhítésére újabb ugynevezett külvárosi iskolák megnyitásával volt lehetséges és szükséges.

Az 1850-es években bekövetkezett változások nyomon követése a statisztikai anyag hézagossága miatt nehéz. Az első átfogóbb adatokkal 1852-ből rendelkezünk.⁷²

Járás	Községek száma ahol iskola van	községek száma ahol iskola nincs
Szekszárd	15	-
Földvár	12	-
Bonyhád	33	1
Simontornya	31	2
Dombóvár	26	1
Összesen:	117	3

Az adatok nem teljes értékűek, mivel csupán a községek számát adják meg, de nem tartalmazzák az iskolák számát. Az 1847-es 119 iskolával rendelkező településhez képest kettő a csökkenés. Ez nem jelenti feltétlenül az iskola megszűntét, magyarázható az adatfelvétel pontatlanságával is. A másik zavaró tényező az, hogy a község minősítés rendkívül ingadozó. A 117 a községek számának nagyon sok, a települések /bele értve a pusztákat is/ számának pedig kevés. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy azt a települést tekintették községnek, amelynek volt iskolája, így alakulhatott ki a közel 100 %-os eredmény. A bonyhádi járás egyetlen iskola nélküli települése Kovácsí volt. A kovácsí gyerekek teljes létszámban - 31 fő - a szomszédos

teveli iskolába jártak.⁷³ A simontornyai járás adatai nem községekre, hanem egyházközségekre vonatkoznak, tehát nem jelentenek olyan települést, ahol nincs iskola, hanem csupán olyan felekezett, mely iskola nélküli volt.⁷⁴ Az adatok járásonkénti összevetése a bázisévül szolgáló 1847. év kimutatással azért nem volt lehetséges, mert a járások átszervezésével egy új járás létesült.

Hasonló felmérés az 1853. évi állapotokról is készült.⁷⁵ Az adatokból megállapítható, hogy minden községben volt iskola, de a pusztai iskolák területén nem történt előrelépés. A statisztikai adatok nagyfokú pontatlanságára világít rá, hogy 1852-ben és 1853-ban is - a jelentések szerint - mindenütt volt iskola, de 1852-ben ez 117, 1853-ban pedig csupán 111 községet jelentett. Az adatok összegezésével a következő hozzávetőleges pontosságú táblázat készíthető:

Járás	Község	Iskola
Szekszárd	17	20
Földvár	11	20
Bonyhád	32	?
Simontornya	26	50 ^x
Dombóvár	25	31
Összesen:	111	?

^x
1852. évi adat⁷⁶

A bonyhádi járás adatait nem ismerjük, így a megyei összesítés sem végezhető el. Feltételezve, hogy az iskolák száma a járásban 1853-ban azonos volt az 1847. évvel /ezt a járást nem érintette a közigazgatási

si határok megváltozása/ akkor az iskolák száma 164-re tehető, vagyis lényegesen alacsonyabb, mint 1847-ben volt. A számszerű csökkenés valószínű magyarázata a zsidó iskolák magas száma 1847-ben. Ezek ugyanis újabb rendelkezések értelmében jobbára magániskoláknak minősültek, így nem kerültek be a statisztikába. A zsidó iskolák száma a hivatalos nyilvántartásokban rendkívül ingadozó, a jelenség okai-
val és a számszerű adatokkal később foglalkozunk. A fenti okok miatt az iskolák számának pontos megállapítása nem lehetséges, annyi azonban nagy valószínűséggel állitható, hogy számszerű növekedés 1853-ig nem következett be.

Egy 1859-es adatsor lehetővé teszi, hogy a Bach-korszak egésze alatt bekövetkezett változásokat vegyük szemügyre. Sajnos ez a statisztika sem teljes, hiányoznak a dombóvári járás adatai, viszont tartalmazza az iskolák felekezeti megosztását is.⁷⁷

Járas	Iskolák	r.k.	evang.	ref.	s.ne.	izr.
Szekszárd	28	14	-	12	2	-
Dunaföldvár	25	9	6	6	1	3
Bonyhád	43	21	12	6	3	1
Símentornya	42	13	17	9	-	3
Dombóvár	?	?	?	?	?	?

Kiegészítve a táblázatot a dombóvári járás 1853 évi adataival az alábbi adatsort kapjuk:

1847 - 172 iskola

1853 - 164 iskola / 121 + 43 - a bonyhádi járás 1847.évi adatai/

1859 - 169 iskola / 138 + 31 - a dombóvári járás 1853. évi adatai/

Bármennyire hiányosak az adatok, bizonyos, hogy 1849-1859 között az iskolák számában jelentős változás nem állt be. Árnyalja a képet, ha az összesítést felekezetenként is elvégezzük.⁷⁸ Az összehasonlításból hiányzik a dombóvári járás.

é v	rk.	evang.	ref.	r.n.e.	izr.	össz.
1847	56	31	27	6	13	133
1859	57	35	33	6	7	138

A táblázatban az iskolák száma 1859-ben magasabb, mint 1847-ben, holott az egész megyére vonatkozó becslésnél valamivel alacsonyabb számot kaptunk. Az eltérés az esetenként nem egyidejű adatok felhasználásával magyarázható. Annyi azonban mégis kiderül belőle, hogy az izraelita felekezetű iskolák kivételével a legfontosabb válások iskoláinak száma kismértékben bár, de növekedett. Megerősíti egyuttal azt a feltételezésünket, hogy az iskolák számának az 1850-es években, a statisztikában jelentkező csökkenése döntően az izraelita iskolák rovására történt.

Végezetül tárgyalt korszakunk határán még egy adattal szeretnénk jelezni az 1849-1865. közötti változásokat. A forrásként felhasznált országos statisztika⁷⁹ azonban az egyházi szervezeten nyugvó tanke-

rületi rendszert veszi alapul, amely a legtöbb esetben átfedi a megyehatárokat. Egyedül a rómaikatólikus iskolaszervezetnél követi hozzávetőleges pontossággal a megyehatárt. A hét tankerülethez összesen 92 iskola tartozott, a rómaikatólikus iskolák száma 1847-ben 84 volt. A 92 iskolából egy volt a megyén kívüli, így a növekedés hét új iskola, vagyis nem éri el a 10 %-ot sem.

A statisztikai adatok nem árulják el, hogy a bekövetkező kismértékű növekedés milyen területen, milyen típusú iskoláknál történt. Minden bizonnyal kimaradtak a statisztikákból azok a szükség iskolák, amelyekről a dombóvári járás főszolgabírája 1858-ban tesz említést jelentésében.⁸⁰ A Dombóvár környéki pusztákon /Eszterházy uradalom/ hét szükségiskola létesült, s ez több - írja - mint megnyit a helyi viszonyok megengednek. Ez a megjegyzés arra enged következtetni, hogy a Bach-korszakban komoly erőfeszítéseket tettek az iskolahálózat fehér foltjainak eltüntetésére. A pusztai iskolák kérdését az 1860-as években is napirenden tartották, így pld. tárgyalt az illetékes főbíró Konda, Leperd, Dalmand, Muth pusztákon, valamint Palatincán létesítendő iskolákról, de kevés eredmény született.⁸¹ A kis létszámú felekezetek iskola alapítási gondjaira vállalt rá a decsi római katolikus iskola ügye. A több mint 2000 lelket számláló község lakosságának döntő többsége református volt. Az ott élő 200 katolikus család, tehát szegény. A theresiánumi uradalom a tagosítás során 20 hold földet adományozott római katolikus iskola alapítása céljára. A föld 127 Ft-ot jövedelmezett évente,

amely összeg azonban nem volt elegendő iskola létesítésére és fenn-
tartására. Így a helytartó-tanács kénytelen volt tudomásul venni,
hogy az iskola létesítését bizonytalan időre elhalasztották.⁸²

Már korábban utaltunk rá, hogy a zsidó iskolák számában a korszakon
végig erős ingadozás tapasztalható.

1847 - 13 iskola

1859 - 7 "

1862 - 28 " 83

1865 - 10 " 84

Különösen az 1862-1865. közötti erős hanyatlás a szembeeszkő, hiszen
három év alatt az iskolák közel kétharmad része eltűnt a statisztiká-
ból. A jelenség mögött kétségkívül van bizonyos mozgás az iskolák
számában. Az izraelita lakosság mobilitása lényegesen nagyobb volt,
közösségi életének intézményes keretei, így az iskolák sem szilár-
dultak meg még ekkorra teljesen. Leopold Fleischmann paksi izraelita
tanító beadványában említi, hogy Pakson 1852 -ben, tehát mindössze
egy évig állt fenn a hitközség iskolája,⁸⁵ holott Pakson volt Bonyhád
mellett a legnagyobb zsidó kolónia. Paks nem maradt természetesen
iskola nélkül, számos "zugtanoda" azaz illegálisan működő iskola,
valamint működési engedéllyel rendelkező magániskola létesült. A
nyilvántartásba vett izraelita iskolák száma döntően tehát attól
függött, hogy a de facto működő iskolákat nyilvános, magán, vagy
zugiskolának minősítették-e.

Az elmondottakból egyértelműen kiderül, hogy 1849 -1867. között az
iskolák számában nagymértékű változás nem következett be.

Ennek egyik oka az, hogy 1848. -ra már lényegében kialakult a megyei elemi iskolai hálózat gerince. Azokon a helyeken, ahol korábban mégsem jött létre iskola, ott általában az abszolutizmus időszakában sem alakultak ki az iskola létesítés feltételei. Tolna megyében tehát nem az iskolák számának növelése, hanem az oktatás tárgyi és személyi feltételeinek javítása volt a fő feladat.

Az oktatás tárgyi feltételeinek biztosításában első helyen a megfelelő iskola épület állt. Egy 1851. -es rendelet kimondta, hogy ahol nincs iskola, ott a járási hatóságok építtessenek, ahol pedig romos állapotban van, ott állíttassák helyre.⁸⁶ A Systema értelmében az iskola létesítése és fenntartása a község feladata volt. Az 1851. -es rendelet ezt azzal egészíti ki, hogy ahol a község szegény, ott a volt földbirtokos tartozik biztosítani az építéshez szükséges anyagokat, a község pedig a fuvar és a napszámot.

A rendelet nyomán elkészült a korszak első átfogó felmérése az iskolák állapotáról.⁸⁷ A bonyhádi járás főbírájának jelentése szerint öt katolikus, kettő evangélikus és egy református iskola volt romos állapotban, összesen tehát nyolc iskola épület az alábbi községekben: Györe, Máza, Lengyel, Szálka, Mőcsény, Váralja, Zsibrik. A simontornyai járás főbírája az ügy érdemében semmit sem végzett, jelentésében azt írta, mivel nincs panasz az iskolák állapotára, nem intézkedhetett. Nem tartalmaz adatot az iskolák állapotáról a dombóvári

járási jelentés sem. A szekszárdi jelentés szerint mindenütt jó állapotban voltak az iskolák, kivéve Bátát, ahol az iskola leégett, és így jelenleg egy magánházban folyik az oktatás. A dunaföldvári járás jelentéséhez mellékelten elküldte a községi beszámolókat is. Ezek szerint nagyon rossz állapotban volt a paksi katolikus iskola, szükségessé vált új építése. Németkéren 14 évvel korábban épült újjá az iskola, de a költségek kiméltése miatt nagyon rossz minőségben. Jelenleg ducokkal van alátámasztva, nehogy összeroskadjon. Új épületet kell emelni - írja az előljáróság. A kajdacsai római katolikus iskola fedelét a szelek szaggatták, fala dülőfélben volt, az eső becsurgott. Hasonlóan rossz állapotban volt ugyanott a református iskola is. Szűk és rozszant volt a dunaföldvári evangélikus iskola. Ugyancsak szűk helyen feküdt a dunaföldvári református iskola, mivel egy telken feküdt az iskolaépület az imaház, a tanító-és a paplak. Javításra szorult a dunaföldvári görög nem egyesült iskola teteje. Rossz állapotban volt a bikácsi iskola is. Megfelelő állapotban volt a két iskola Dunaszentgyörgyön, továbbá a madocsi, a kömlődi, a györkönyi, a gerjeni, a nagydorogi, a bölcskei. Külön kiemelésre kívánczik a dunaföldvári katolikus iskola, amelynek három épülete volt. Az első a plébánia templom szomszédságában egyemeletes, faszindelyel fedett. Három tanterem és két tanító lakás volt bent. Az épület már régebbi volt, a fiúk tanultak itt. A másik épület a plébánia szomszédságában feküdt. Szintén emeletes, kőszindelyel fedett, három nagy tanterme volt. Az egyikbe a belvárosi leánytanulók jártak, a másikat a katonaság

használta, a harmadik üresen állt. Az épületben két tanítólakás is volt. Ezt az épületet szánták a következő évre fiúiskolának.

A harmadik iskola a város külső részén volt, a távolabb lakó fiúk és lányok oktatására. Egy három-négyszáz gyermeket befogadó nagy teremből és egy tanítólakásból állt.

Összegezve az elmondottakat: a jelentések szerint a megyében 17 iskola volt rossz állapotban, tehát az összes iskola kb. 10 %-a. Ez az arány teljesen valószínűtlen, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a simontornyai és dombóvári járási jelentés semmi érdemlegeset nem tartalmazott. Sokkal realisabb képet kapunk az egész megyéről, ha a részletesen dokumentált dunaföldvári járás adatait vesszük alapul, amely szerint kilenc iskolaépület volt rossz, 11 pedig elfogadható állapotban.

A simontornyai, dombóvári, és szekszárdi jelentések megalapozatlanságára világítanak rá a néhány évvel későbbi iratok. A simontornyai járásban fekvő Pálfa katolikus iskolájáról készült jegyzőkönyv⁸⁸

az alábbi képet festi az iskolaépületről: a tanító lakása és a tanterem egy fedél alatt van. Az épület a templom mellett fekszik, hossza 14 öl, szélessége 3 öl, tehát mintegy 25,5 m x 5,5 m. A tanterem 3 öl hosszú és 2,5 öl széles, azaz kb. 5,5 m x 4,7 m. A tanítói lakás egy szobából, konyhából, kamrából és istállóból áll. Az épület egy 10 öl hosszúságú falszakasz kivételével igen korhadtt állapotban van. Az épület mennyezete alacsony, 1 öl 1,1/2', tehát

kb. 2 m. Az udvar területe 154 n.öl. Az épület állapota teljes újjáépítést kívánt. Ugyanebben a járásban az 1855-1856. évi tanévről szóló jelentés szerint⁸⁹ rossz állapotban volt még az iskola Duzson, Szakadátton, Kölesden, közepes a diósberényi, csibráki, némedi, görbői. A szekszárdi járási jelentés szerint⁹⁰ a faddi és mözsi iskola állapota rossz, a mözsi iskolát be is kellett zárni. A dunaföldvári járásban 1851-1856. között javult a helyzet, mivel 1856 -ban csak Kajdacs, Némethér, Paks és Tápé iskolája volt rossz állapotban, a dunaföldvári iskolák pedig közepesek. A bonyhádi járásban a nagymányoki római katolikus iskola teteje, ajtai, ablakai, kályhái rossz állapotban voltak. A bonyhádi katolikus iskola külsőre nem volt tetszetős, nem is hasonlított iskolára, de jól megépített és a célnak megfelelő volt. Bár a jelentések csak a római katolikus iskolákról beszélnek, a javulás a bonyhádi járásban így is számottevő, hiszen 1851 -ben még öt volt a rossz állapotban lévő katolikus iskolák száma. Sokkal rosszabb volt a bonyhádi zsidó iskola helyzete 1857 -ben. Az épület kicsi, sötét, alacsony és nedves volt. A szűk hely nem tudta valamennyi tankötelest befogadni, ezért sokan kimaradtak az iskolából. A nedvesség miatt néhány tanító egészségügyi okokból abbahagyta a tanítást.⁹¹

A dombóvári járásban sem volt olyan kedvező a helyzet, mint azt az 1851 -es főszolgabírói jelentés mutatta. Bővítésre szorult az ozorai és regölyi iskola.⁹² Számos iskolát újjá kellett építeni.⁹³ Az iskola építések kérdésére a későbbiekben visszatérünk. Éppen az építkezések magas száma mutatta, hogy az iskolaépületek állapota a korszak

kezdetén egyáltalán nem volt olyan jó. 1858.-ban sor került a kevés számú görögkeleti felekezetű iskola helyzetének felülvizsgálatára is.⁹⁴ A hidasi iskola cseréppel fedett, közepes állapotban van. A szálkai iskola állapotáról egy külön jegyzőkönyv számol be. Az iskola egy tanteremből és egy lakószobából állt. A tanterem padlója nem deszka, hanem döngölt agyag / miként ez a vidék legtöbb iskolájánál szokásos/. A tanterem a gyerekek számához képest elég tágas, kétszer annyian is elférnének benne, három ablaka van, tehát elég fényt kap. Az ajtók, ablakok, padok jó állapotban vannak. A tanterem hibája, hogy mennyezete alacsony, viszont teljesen száraz. A legnagyobb probléma az, hogy az épület szalmával fedett.

Ha összevetjük az iskolák 1851. és 1857-1858. évi állapotát, akkor megállapíthatjuk, hogy azokon a helyeken, ahol valós adatokat szolgáltatott 1851.-ben, ott 1857.-1858.-ra bizonyos mértékű javulás állt be / dunaföldvári, bonyhádi járás /. A másik három járásban számszerűen sokkal több rossz állapotú épületről tudósítanak az 1857.-1858.-évi jelentések. Ha figyelembe vesszük, hogy közben éppen a dombóvári járásban nagyarányú építkezési kampány bontakozott ki, akkor nem az épületek állagának romlásáról, hanem a kiindulópont hibás voltáról beszélhetünk. Közrejátszik az adatok pontatlanságában a megítélés szubjektív volta is.

Groteszk módon erősíti meg állításunkat az alábbi példa. A járási

főszolgabírák jelentéseket adtak be 1863. elején a görög nem egyesült iskolák állapotáról.⁹⁵ Valamennyi jelentés rendben lévőnek itéli az iskolákat. A bonyhádi jelentés külön is kiemeli, hogy a járási iskolák épületei jó karban vannak. 1863. június 30.-án a cs.kir. iskolatanács a következőket állapítja meg a bonyhádi járáshoz tartozó szálkai és alsónánai iskoláról:⁹⁶ Romos állapotban vannak, föld, vagy téglapadlójuk van, károsak a gyermekek egészségére, a tanterem kicsi /az 1858-as főszolgabírói jelentés szerint a szálkaiba kétszer annyian is elférnének/, nem megfelelő a fűtés, hiányzik a kut, a kerítés, az árnyékszék, nincs iskolaszolga, a gyerekek maguk hozzák a fűtőanyagot és maguk fűtenek. Vagyis a főbírói és a helytartótanácsai megítélés homlokegyenest ellentmondott egymásnak.

A példa óvatosságra int a helyi hatóságok megállapításainak hiteletét illetően, mégis álljon itt egy a dombóvári járás római katolikus iskolabevallásai alapján készített statisztika az iskolák 1863. évi állapotáról:⁹⁷

jó	9	iskolaépület
közepes	5	"
rossz	5	"

Az eredmény egybevág a megye római katolikus iskoláiról készült statisztikával:⁹⁸

jó állapotban	44 iskola
Tűrhető	30 iskola
Rossz	15 iskola

Bármennyire viszonylagos is a minősítés, hiányosak a statisztikai adatok, bizonyos fejlődés az iskolák állapotában 1849 -1867. között mindenképpen történt. Míg 1851. ben a dunaföldvári járásban az iskolák közel fele volt rossz állapotban, 1865. ben a római katolikus iskoláknak csupán egyötöd része. Megállapításunkat alátámasztják az iskolák építésének és karbantartásának megyei adatai.

Az iskola építéseknél az eljárás a következő volt: az építtető elkészíttette a tervet és a költségvetést, amelyet jóváhagyatott az állami építészeti hivatallal, amely előtte helyszíni szemlét is tartott.⁹⁹ Az épület elkészülte után ismét ellenőrizték, hogy az építkezést a terv szerint végezték-e el. Az építésnél bizonyos normákat be kellett tartani. Az egy tanulóra eső minimális alapterület 1,5n.ö1, beleszámítva a padok közötti folyosót és a kályhateret is. Nem szabad egy helyiségben 160 nál több tanulót elhelyezni. A tanító lakása pedig két szobából, konyhából és kamrából álljon.¹⁰⁰

Az épületek építőanyaga változó volt. A pálfai iskola helyreállításánál még döngölt falakat huztak,¹⁰¹ de a bátai,¹⁰² bedegi,¹⁰³ ozorai,¹⁰⁴ iskola építésekhez már égetett téglát használtak, Mőcsényben pedig a helyi kőbányából igényeltek építőkövet az építkezéshez.¹⁰⁵ Mivel a téglaegetők, a kőbányák és az épületfát biztosító erdőségek általában az uradalmak tulajdonában voltak, felvetődött ezek az iskola építéshez való hozzájárulásának kérdése, amit a községek igényeltek, a hatóságok elvártak,¹⁰⁶ de az uradalmak vonakodtak

teljesíteni. A Bach-rendszer bukásával ez az uradalmak számára kényelmetlen teher megszűnt. Dunaföldvár mezőváros hiába panaszkodott, hogy az alapítványi uradalom nem hajlandó hozzájárulni 1858.-ban leégett iskolájának újjáépítéséhez, a helytartótanács 1862.-ben az 1845.-ös iskolai szabályzat 72 §.-ra hivatkozva kijelentette, hogy az uradalom hozzájárulásra nem kötelezhető.¹⁰⁷ A paksi római katolikus iskola építésének ügye végighuzódott az egész korszakon. A község az iskola építés 30.000.-Ft-os költségét pótdó kivetésével akarta fedezni, amihez a helytartótanács hozzá is járult, de csupán a személy-, kereseti- és jövedelemadó után, míg a legtöbb bevételt biztosító, de a nagyobb földbirtokosokat sújtó földadót nem engedte pótdóval megterhelni.¹⁰⁸ Általában a földbirtokosok igyekeztek a feudális korból fennmaradt kötelékeket köztük és az iskola között elvágni. Az 1857.-évi iskolabevallásokban állandóan visszatérő megjegyzés, hogy az uradalom 1848. óta tudni sem akar az iskoláról. Ez annál érdekesebb, mivel a járás területének nagy része a tanulmányi alap uradalmához tartozott.¹⁰⁹

Az építkezés költségeihez való hozzájárulás nagyon fontos lett volna, különösen a kisebb lélekszámú községek, illetve egyházközségek esetében, amelyek egyszerűen képtelenek voltak a szükséges összeget előteremteni.¹¹⁰ A költségek az iskola nagyságától, minőségétől függően igen eltérőek voltak. A zsibriki iskola újjáépítése körülbelül 700.-Ft-ba került,¹¹¹ a paksi római katolikus iskola

tervezett költségvetése 30.000.-Ft.¹¹² Az átlagos költség néhány 1000.-Ft. körül mozgott. Jellemző példaként álljon itt a 3000.-Ft-ért 1865 -ben épült sárpilisi református iskola leírása.¹¹³ Az iskola teljesen téglából készült, az egész épület hossza 32 m., szélessége 7,5 m., az épületen cserép tető van. A házban egy tanterem és a tanítói lakás található. A tanterem területe 8,5 m x 5.-m, magassága 3 m., 5 db. kettős ablakkal és egy db. dupla ajtóval, kívülről fűthető vaskályhával ellátva, a falai stukatórosak, fapadlós. A tanítói lakás két szobából, konyhából, kamrából, pincéből, kocsiszinből, istállóból, ólból állt. Az udvarban gémes kut, az épület folytatásában veteményeskert. A tanító lakását sövény kerítés veszi körül. Ez volt tehát az a színvonal, amit az e-korszakban épült iskolák képviseltek.

A felépült, illetve kibővített, felújított iskolák számáról nincsenek pontos statisztikáink. A szórványos adatokból azonban kitűnik, hogy az iskola építések zöme az 1854 -1859. közötti időszakra esik, s az 1860-as években befejezett építkezések első lépéseit is ebben az időszakban tették meg, tehát az abszolutizmus erőlyes hatásági fellépésének köszönhető.¹¹⁴

Az építések, teljes felújítások, bővítések mellett sokkal gyakoribbak voltak a kisebb, nagyobb helyreállítások, amelyek szintén javítottak valamit az oktatás körülményein.

Bátaszéken például 56 új ablakszárnyat készítettek, helyreállították a kútat az 1856-1857.-es tanévben. Az iskolák legtöbbje minden évben elvégezte a meszelést, a nagytakarítást és a szükséges kisebb javításokat.¹¹⁵

Az iskolaépítések, bővítések a tantermek zsúfoltságát voltak hivatva enyhíteni. A falusi iskolák zöme egy tantermes volt.

Az iskolai ingatlanok 1858. évi felméréséből az alábbi összesítést készítettük az iskolai tantermek számáról:¹¹⁶

járás	1 tantermes	2 iskola	3	4	5
Szekszárdi	16	8	-	3	-
Földvári	18	4	-	1	1
Bonyhádi	37	5	-	-	-
Simontornyai	31	3	2	-	-
Összesen ^x	102	20	2	4	1

x a dombóvári járás adatai hiányoznak

Az 1858. évi összesítés alapján kiszámítottuk, hogy egy iskolára átlagosan 1,3 tanterem jut. Az 1864.-1865.-évi országos statisztikai adatok alapján ugyanez az arányszám a római katolikus iskoláknál 1,6. Tehát a római katolikus iskolák megyei átlagban valamivel nagyobbak voltak, mint a többi felekezeté.

Feltűnően magas a bonyhádi és simontornyai járás egytantermes iskoláinak száma, ami a járások aprófalvas jellegével is magyarázható. Növelte az egytantermes iskolák arányát az iskolák felekezeti szétaprózottsága, sőt Gyöngyösön a nyelvi és felekezeti elkülönülés miatt négy elemi iskola működött.¹¹⁷ Ez a jelenség önmagában nem negatív, hiszen négy iskola legalább négy tantermet jelentett, míg egy közös iskola esetén egy Gyöngyös nagyságú községnek¹¹⁸ aligha lett volna négy tanterme. Növelte az iskolák számát, hogy néhány nagyobb mezővárosban már külön leányiskola is létesült.¹¹⁹ A jelenség negatívuma az, hogy ily módon a tantermekre bontás felekezetek és nem szerint történt, nem pedig korcsoportok szerint. A tanuló-csoportok bontását száz tanuló fölött tartotta kívánatosnak a Systema, míg az abszolutizmus korabeli már idézett rendelet maximálisan 160 tanuló tervezett egy tanteremre.

Ezek a mai mértékkel rendkívül magas számok is csupán a hatóságok által megfogalmazott célokat, nem a valóságot tükrözték.

Cikón például 222 tanuló szorongott 1854 -ben egy tanteremben.¹²⁰

A paksi reformátusoknál míg 1867 -ben is annyira kicsi volt az iskola, hogy 60-80 gyermek egyszerre nem fért be a tanterembe, így az idősebbek kénytelenek voltak idő előtt kimaradni az iskolából, hogy helyet adjanak a kisebbeknek.¹²¹ A kérdésre az egy tanítóra jutó tanulók száma kapcsán még visszatérünk.

Az oktatás tárgyi feltételeinek biztosításában fontos szerepe van az oktatás eszközeinek, az iskola felszereltségének. Az iskolák felszereltségéről a már idézett évi jelentések alapján alkothattunk képet, amelyek az iskolára költött összegeket ismeretették.¹²³ Számos község vásárolt 1850 -1859. között iskolapadokat. Néhány példa: Kajdacs 23, Szárazd 12, Kurd 22, Csibrák 16, Bonyhádi izraelita iskola 18 pad és pult. Vásároltak ruhafogasokat / Madocsa 5 db., Nagydorog 5 db./, vizeskannát /Nagydorog 2 db./, katedrát /Alsónyék/ íróasztalt / Tamási evangélikus iskola, Fadd, Belac/, támlás széket/Kisdorog./

Berendezési tárgyak mellett tanszereket és szemléltető eszközöket is beszereztek. Legnagyobb számban táblákat vásároltak, a legkülönbözőbb fajtából: táblákat állvánnyal, külön olvasó-és számoló táblákat, fali abc-eket, kisméretű fatáblákat számok és betűk írására. Vásároltak krétát, papírt, vásznat, szivacsot, Varasdon öt évre előre megvásárolták a szükséges íróeszközöket. Olyan igényesebb szemléltető eszközök, mint pld. térkép, tellurium, rovargyűjtemény, könyvtár csupán nagyobb iskoláknál voltak megtalálhatók, mint pld. Szekszárd, Hőgyész. A beszerzések költségeit általában a község, illetve az egyházközség viselte.

A kiadások között gyakran találkozunk tankönyv vásárlással. A bátaszéki iskola 96 db. különféle tankönyvet vásárolt az 1854-1855 -ös tanévre, Németkér ugyanakkor 13-at, Paks 73-at.

Belac 62, a bonyhádi izraelita iskola 20, Kakasd 80, Varasd 179 tankönyvet vásárolt 1850-1855. között.¹²⁴ A tankönyvek forgalmazását az oktatásügyi hatóságok 1852-ben külön szabályozták.¹²⁵

Ennek értelmében nagyobb városokban bizzanak meg könyvkereskedőket, vagy könyvkötőket, illetve ezek hiányában iskolaigazgatókat, tanítókat, akik Bécsből, a tankönyv forgalmazási hivataltól közvetlenül fél éves hiteltre kaphatnak tankönyveket. A tankönyv árusítók kijelölése a politikai hatóságok ajánlására történik, tekintetbe véve hitelképességüket. A tankönyveket megrendelésre szállítják, a csomagszállítás költségei a megrendelőt terhelik, viszont 20 % forgalom utáni jutalékot kapnak. A tankönyv árusítónak legyen mindig elegendő készlete raktáron. A hitelbe történő árusítás nem jelenti az egyedárusítási jogot, bárkinek jogában áll tankönyveket árusítani.

A rendeletre érkező jelentésekből képet alkothatunk a megye eddigi tankönyv forgalmazásáról. Ötvös Sándor református esperes jelentésében elmondja, hogy a vallásra és rokon tudományokra vonatkozó tankönyveket az egyházkerület saját költségén nyomatja és minden nyereszkeedés nélkül olcsón árusítja. A 37 éves énekeskönyv, amelyből a gyermekek az olvasást gyakorolják 24 krajcárért vásárolható, általában a tanítónál. Azokat a könyveket, amelyekből minden felekezetbeli tanulhat, /számtan, természettan/ eddig Pestről hozatták drágán. Ha tehát a kerületben meghatározott áron lennének tankönyvek

kaphatók, az a szülőknek nagy megkönnyebbülésére szolgálna.

Egyed Antal katolikus esperes véleménye szerint - mivel eddig is Pesten szerezték be a tankönyveket - legcélszerűbb lenne egy általános könyvraktár felállítása Pesten. Tankerületében csak elemi iskolák vannak, így kevés tankönyvre van szükség, főként magyar nyelvűre. A bizományosi feladata mindkét esperes a dunaföldvári könyvkötőt, Nika Andrást javasolta.¹²⁶

A simontornyai járás főszolgabírája a tanítókkal és lelkészekkel való konzultáció után Hőgyészt javasolta a tankönyvárusítás helyszínének, a feladatot pedig Baumann Antal könyvkötőre kívánta bízni, aki anyagi garanciákat is képes volt adni.¹²⁷ A dombóvári járásban Tamásit javasolta a főbíró, de nem akadt jelentkező.¹²⁸ A főbíró jelentése szerint a szekszárdi járásban Szekszárdon, Bátaszéken és Tolnán volna tankönyvárusításra szükség.¹²⁹ A járásból egyedül Gyűszű István, szekszárdi könyvkötő az egyetemi nyomda bizományosa jelentkezett. A bonyhádi járásban a helyi Berger Benjamint javasolta a főbíró. A javasolt személyek közül az utóbbi három a megbízatást meg is kapta.¹³⁰ Nika András 1857-ben megújította kérelmét, melyből kiderül, hogy foglalkozott eddig is tankönyvek árusításával, és azokat a bécsi tankönyvkiadótól kapta.¹³¹

A bizományosi árusítás gondjait mutatja a soproni leirat, amely felrója, hogy a kereskedők nem tartanak elegendő számban tankönyveket. Ezért mellékelten leküldték a megyének a tanításra

jóváhagyott könyvek jegyzékét. A megye utasítsa a kereskedőket, hogy ezeket a könyveket időben és kellő mennyiségben rendeljék meg. Az igények hozzávetőleges nagyságát a kerületi iskolai felügyelőktől kaphatják meg. A leirat végül azzal fenyegeti a bizományosokat, hogy ha nem tanusítanak kellő buzgalmat, az a hitelben történő árusítás jogának elvesztését vonja maga után.¹³²

Az oktatásügy kormányzata a tankönyvkiadás állami monopóliumával illetve a tankönyv árusítás hálózatának megszervezésével nemcsak arra törekedett, hogy korszerű tankönyvek, hanem szellemükben a birodalom politikájának megfelelőek, és csak azok kerülhessenek az iskolákba. Ezért küldték meg rendszeresen a megyei politikai hatóságoknak a bécsi tankönyvkiadó által kibocsájtott könyvek jegyzékét.¹³³ Az elemi iskolák részére kiadott tankönyvek között szerepeltek ábc és olvasókönyvek, külön-külön az egyes felekezetek részére, ugyanígy " Első nyelvgyakorló és olvasókönyvek ", továbbá "Az alattvalók kötelességei uralkodójok iránt ", német nyelvkönyvek, számtankönyvek. Hittankönyvet csak a római katolikus vallásuk részére adtak ki.¹³⁴ A többi felekezet maga adta ki hittankönyveit. A jegyzéken szerepeltek még segédkönyvek a tanítók számára. Néhány példa: " A fejszámolás módszertana számos gyakorlatfeladvánnyal a népiskolák I. osztályának számára az ausztriai császárságban ", " A vasárnapi-és ünnepi Évangéliumok magyarázata Iskolák számára ", "Mezőgazdasági szemléleti oktatás beszélgetési módszerben az ifjúság számára ", " Az ausztriai pénzbecs népszerű előadása". Kiadtak továbbá utasításokat a helyiségi iskolafelügyelők, a katolikus lelkészek, a katolikus járási iskolafelügyelők

¹³⁵ számára. Az egyes új onnan megjelenő tankönyvekről a helytartósági osztály külön értesítést küldött, utasítva a megyehatóságot, hogy rendeltesse meg az ajánlott könyveket.¹³⁶

Nem riadt vissza a kormányzat tankönyvek betiltásától sem. Pld. az "Egészen új szerkezetű ábc, vagy is Vezérkönyv az olvasni tanításban és tanulásban - írta Erdélyi Indali Péter Szőnyi növeldei tanár. Keres Kiadás. Pesten 1854." című tankönyv használatát politikai okokból betiltotta.¹³⁷ Hasonlóan járt el a Bach-rendszer bukása után újjászerveződő győri tankerületi főigazgatóság is, azzal a különbséggel, hogy nem politikai, hanem didaktikai okokra hivatkozva tiltotta be az izraelita iskolákban használt "Hebräische Fibel" című olvasókönyvet. A főigazgató egyuttal mellékelte az izraelita népiskolákban engedélyezett tankönyvek jegyzékét, amely¹³⁸ lényegében azonos volt az 1850-es években használttal, vagyis anyanyelven bár, de az egységes birodalom és az uralkodó iránti engedelmesség szellemét kísérelték meg ébren tartani.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy ezekből a tankönyvekből minden-hova és elegendő számban jutott-e? Mivel a tankönyveket részben a szülőknek kellett megvásárolni a kérdés anyagi oldala sem mellékes. A könyvek ára 6-50 krajcár között mozgott,¹³⁹ egy közepes áru könyv egy napi napszámbernek felelt meg. A szegényebb szülők gyermekei és a legjobbak számára helyenként a mulasztások miatt

140

befolyó birságpénzből fizették ki a tankönyvek és a tanszerek árát.

A tanulók tankönyv-ellátottságáról nincsenek megyei adataink. Jellemzésül néhány megyei példát mutathatunk be. A dunaföldvári izraelita iskola 28 db. ábc és 40 db. nyelvkönyvet rendelt. Az iskola tanulójának száma 74 volt, tehát majd minden tanuló számára rendeltek az új tankönyvekből. A bölcskei izraelita iskola 40 tanulójának viszont csak 20 tankönyvet rendeltek. Kedvezőbb a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy a kérdéses tankönyveket nem az iskola valamennyi tanulójának, hanem csupán egy osztályának szánták. A dunaföldvári járás izraelita iskolái kivételével valamennyi zsidó iskola tankönyveinek árát az egyházközség fizette.¹⁴¹

A dombóvári járási iskolafelügyelő 1854 -ben 700 magyar és 100 német nyelvű ábc-és könyvet rendelt.¹⁴² A járásnak mintegy 2000 katolikus elemi iskolása volt,¹⁴³ tehát szinte minden második tanuló számára rendelt tankönyvet a kerületi iskolai felügyelő. Számításba véve, hogy a tanulók fele már magasabb osztályba járt, ez azt jelenti, hogy minden érintett tanuló számára megrendelték az ábc-és könyvet.

Ha az idézett példákból nem is következik, hogy az egész megye valamennyi tanulójának tankönyvellátása biztosított volt, a felsorolt adatok annyit mégis bizonyítanak, hogy az egyes iskolákba nagy számba jutottak el a tankönyvek, s a tanulók nagy része rendelkezett

a legszükségesebbekkel.

Az oktatás tárgyi feltételeinek biztosításáról szóló fejezetünk lezárásaként szólunk röviden az iskolák fűtésének kérdéséről az iskolabevallások adatai alapján.¹⁴⁴ Az iskolák többségében fával fűtöttek, de néhány helyen szalmát /Kömlőd, Kajdacs római katolikus iskola, Dunaföldvár görögkeleti iskola/, másuttörzst /Bölcske /használtak. A fűtőanyagról a legtöbb helyen a község, illetve a hitközség, néhány helyen az uradalom gondoskodott / pl. Németskér, Dombóvár, Nagyszokoly/. Akadtak olyan községek is, ahol maga a tanító volt köteles az iskola fűtéséről gondoskodni /Kajdacs/, míg másutt a tanulók szülei fizették a fűtés költségét /Szakcs/. Kányán a tanulók vitték magukkal a fát és ők is fűtöttek. Mint látjuk, a szokások nagyon eltérőek voltak, s jórészt korábban kialakult eljárásokon, hagyományokon nyugodtak.

Ugyanezt tapasztaltuk az iskolaügyek egészére vonatkozóan. Bár a hatóságok törekedtek a tanügy szabályozásával annak egységesítésére, az egyes felekezetek és községek eltérő hagyományai, anyagi ereje folytán nagy különbségek voltak az egyes iskolák ellátottságában, mivel segítséget csak ritkán, alkalmilag kaphattak. Egészében az iskolák körülményei a községek nem egyszer erejüket meghaladó erőfeszítései folytán két évtized alatt javultak, ha a polgári fejlődés igényeinek nem is feleltek még meg.

V. Az elemi iskolai tanítók.

Tolna megye királyi biztosa Dóry Gábor már az első osztrák megszállás idején 1849. februárjában az alábbi leíratot kapta Szőgyénytől, a magyar királyi ideiglenes polgári közigazgatás elnökétől: "A közelebb lefolyt idők eseményei a közoktatás és nevelés ügyére is káros hatással voltak; a törvénytelen bűnös szellem, mely hazánk sorsát olly gyászosan rázkódtatá meg, nem kimélte a zsenge kor jóra képeztetésének tisztos hajlékait is, magókba a köztanodákba is beharapózott; a tanárok osztálya pedig mellynek feladása vallást, s erkölcsiséget terjeszteni, tudományt és hasznos művelődést oltani, sok helyütt messze eltért ezen feladásától, s résztvevén a pártütés gonosz művében, a szenvedélyek mérgét a tanuló ifjúság fogékony kebleibe is beoltotta. Illy egyének a fontos tanári állomásokban meg nem szenvedtethetnek, ..."

Felszólította tehát Dóry Gábort, hogy terjesszen fel kimerítő jelentést minden egyes iskoláról, az ott uralkodó szellemről, külön hangsúlyozva, hogy nem maradhatnak ki az elemi iskolák sem. A jelentést valamennyi felekezeti iskoláról kérte, tekintet nélkül a nem katolikusok autonómiájára, mert "nem engedhető meg, hogy törvényes jogok ürügye alatt az állam céljaival ellentétes tanítást gyakoroljanak."¹⁴⁵

Dóry Gábor jelentése nincsen birtokunkban, talán el sem készült,

hiszen a jelentés vételét követően ismét felszabadult Tolna megye, és csak a szabadságharc bukása után tért vissza a császári közigazgatás. Szógyény rendeletét, amelyben a forradalomban résztvett, vagy a mellett kiállt tanítók, tanárok eltávolítására utasít, megismétli az oktatásügy ideiglenes szabályait tartalmazó rendelet, amely az ugynevezett purificatiót a felügyelők feladatává teszi.¹⁴⁶

A rendeletek végrehajtásáról átfogó képet nem adnak az iratok. Néhány elszórt adattal tudjuk csupán érzékeltetni a rendelet végrehajtását. Hergeszheimmer András mórágyi iskolamester V. Ferdinánd volt királyt szidalmazta. A helyi lakosság feljelentése nyomán a szolgabíró lefogatta és a megyeszékhelyre kísértette biztosabb őrizet alá.¹⁴⁷ A másik felelősségre vont személy a gyönki evangélikus tanító fia, Szutter Károly volt, aki az 1848-ban felállított megyei csapatoknál szolgált, mint hadnagy. A vád szerint Mórágyon báró Salamonné házában fegyveresen megjelent és ott garázdálkodott.

¹⁴⁸
Ellene is elfogató parancsot adtak ki. Felmentés kapott viszont a lengyeli May Antal tanító, aki a jegyző és a bíró utasítására kihirdette "a lázadó" kormány rendeleteit.¹⁴⁹ Vörösmarthy Sándor gerjéni református tanító részese volt a Moszlopy Gáspár szabadcsapata által Gindly Antal tengelici birtokos ellen elkövetett merényletnek.

15 év várfogságra ítélték, de 1857-ben amnesztiával kiszabadult a börtönből. 1859-ben kérelmezte, hogy újra tanítói állást vállalhasson, de kérelmét elutasították.¹⁵⁰ Míg 1855-ben is az elhelyezkedni

kiváló tanítók jellemzésének egyik legfontosabb szempontja az, hogyan viselkedtek 1848.-1849-ben.¹⁵¹

A soproni katonai körzet parancsnoksága mégsem volt megelégedve a megyei szervek által végzett tisztogatásokkal, mivel egy évvel később 1850. novemberében ismételten szigorú tisztogatásokra utasítja a megye kormánybiztosát. Mint írja, a forradalmi dalok éneklésével elkövetett kihágások jórészt a községi jegyzők, tanítók rovására írhatók. Ez arra vall, hogy a hatóságok nem hajtották végre következetesen a rendeletet, mely szerint azonnal el kell bocsájtani azt, aki a forradalomban résztvett, vagy aki meggyőződése miatt megbízhatatlannak tekinthető. A tisztogatást olyan alacsony posztokon is el kell végezni, mint a községi jegyző, bíró, tanító és megbízható személyekkel kell őket helyettesíteni. Elrendelte e tisztségek betöltői névsorának felterjesztését, hogy körükben a szükséges tisztogatást elvégezhessek. A megyei hatóságok szintén tegyenek meg mindent, hogy - tekintettel a tanítók és a jegyzők a nép hangulatára gyakorolt nagy befolyására - az elmulasztottakat pótolják.¹⁵²

A válaszként beérkező főbírói jelentések állítása szerint a megye jegyzői, bírái, tanítói között nincsenek "kompromitált" egyének. A beérkezett névjegyzékek alapján elkészítettük Tolna megye tanítóinak statisztikáját.¹⁵³

Járás	Katolikus		Evang.		Reform.		Görög n.e.		Izr		Összesen	
	T	ST	T	ST	T.	ST.	T.	ST.	T.	ST.	T.	ST.
Szekszárdi	16	6	-	-	6	2	1	2	-	-	23	10
Földvári	9	3	3	2	9	2	1	-	2	-	24	7
Bonyhádi	24	-	9	-	3	-	3	-	2	-	41	-
Simontornyai	12	-	16	-	13	-	1	-	4	-	46	-
Dombóvári	24	17	2	-	5	2	-	-	-	-	31	19
Összesen:	85	26	30	2	36	6	6	2	8	-	165	36

Jelmagyarázat: T - tanító

ST - segédtanító

Tolna megyében 1850 -ben 201 elemi iskolai tanító működött nyilvános iskolában. A tanítók több mint fele római katolikus iskolában tanított. Még kedvezőbb az arány a segédtanítók között, ahol a 36 segéd tanítóból 26 volt katolikus. Ha felekezetenként nézzük: a katolikus iskolákban kb. minden harmadik tanítóra jutott segédtanító, a reformátusoknál minden hatodikra, az evangélikusoknál csupán minden 15.-re. Bár e számok a katolikus iskolák jobb személyi ellátottságát sejtetik, messze menő következtetéseket mégsem vonhatunk le belőle, ehhez össze kell vetni az egy tanítóra jutó tanulók számát az egyes felekezeteknél. A tanítók és segédtanítók aránya ugyanis nem annyira a felekezettől, hanem inkább a településhálózattól függött. A tipikusan aprófalvas bonyhádi és simontornyai járásban a katolikus iskolákban sincsen egyetlen segédtanító sem.

A tanítók számának alakulásáról más, az egész megyére vonatkozó adatok a korszak határain belül nem állnak rendelkezésre. Az 1864 -1865-ös tanév már többször idézett statisztikai adatai alapján¹⁵⁴ a római katolikus tanítók számának növekedését mérhetjük le. A megye hét tankerületében a tanítók összes száma 138 volt, 27-el több, mint 1850 -ben. A növekedés tehát valóban számottevő. Még figyelemreméltóbb a fejlődés, ha a tanítók megoszlását is figyelembe vesszük. Az 1851. évi felmérés csak tanítókat és segéd-tanítókat különböztet meg. Az arányuk - mint már kiszámítottuk kb. 3:1. Az 1865. évi adatok megkülönböztetnek fő -, al- és segéd-tanítókat.

Főtanító	-	30
Altanító	-	88
Segédtanító	-	20

A fő-és altanítókat képzeteknek véve, együttes számuk 118, vagyis hatszor annyian vannak, mint a képzettséggel még nem rendelkező segédtanítók. A segédtanítók számából itt már nem következtethetünk az iskolák tanerővel való ellátottságára, hiszen a tanítók számának abszolút növekedése akkor is a javulást bizonyítja, ha a segéd-tanítók száma 26 ról 20-ra csökkent.

Míg egy felekezetnél végezhetjük el a két időszak adatainak összevetését. Izraelita tanítók:

	1850.	1862.	1865.
Tanító	8	42	26
segédtanító	-	3	-
			155
Összesen	8	45	26

A fejlődés az 1850.-1862. közötti időszakban valóban ugrásszerűnek tűnik, de megkérdőjelezi az 1862. évi adatot az 1865.-ös év eredménye. Már az iskolák számánál is tapasztaltuk az izraelitákra vonatkozó adatok nagyfokú bizonytalanságát. Jelen esetben is ugyanaz a magyarázat: Az 1862-es adatok a magántanítókat is tartalmazzák, amint erre két esetben - Paks, Hőgyész - kifejezetten utalás is történik. Ha eltekintünk az 1862-es év adataitól, és csupán az azonos szempontok szerint felvett 1850. és 1865. évi adatokat vizsgáljuk akkor is egy erőteljes, több mint háromszoros növekedést látunk a tanítók számában. Aligha tévedünk, ha megkockáztatjuk, hogy ehhez hasonló arányú fejlődést egyetlen más felekezet sem produkált. A magyarázat az iskolahálózat korábbi kialakulatlanságában, a zsidó lakosság szétszórtságából fakadóan az iskolák magas számában és a jómódu zsidó polgárság anyagi támogatásában rejlik.

A többi felekezetről, főként a protestánsokról nem rendelkezünk átfogó adatokkal. Oka főként abban rejlik, hogy autonómiájukat féltékenyen őrizve vonakodtak a politikai hatóságoknak adatokat

szolgáltatni. Az 1864-1865-ös statisztikai közlemények adataiból pedig nem lehet kiszűrni a Tolna megyére vonatkozókat. A következő adatsor 1869-1870-ből, tehát a tárgyalt korszak határain kívül származik mégis alkalmas arra, hogy egyrészt lemérhessük a két évtizedben elért fejlődést, másrészt összevethessük azt más megyék eredményeivel.

Megye	Tanítók száma	Egy tanítóra jutó össznépesség	
Baranya	436	605	
Fejér	283	697	
Somogy	431	671	
Tolna	269	766	
Zala	428	555	
Dunántul	3665	603	
Magyarország	17792	715	156

Tolna megyében 1850-ben kb. 200.000 emberre 261 tanító, tehát minden tanítóra 1000 lakos jutott. Ez a mutató 20 év alatt sokat javult és egy tanítóra márcsak 766 fő jutott. De a megye még e jelentős fejlődés után is az utolsó helyen állt a dunántuli megyék rangsorában, és elmaradt az országos átlag mögött is. 1850.-ben az egy iskolára jutó tanítók száma 1,4 volt,¹⁵⁷ ugyanez a szám 1870-ben 1,5. A két mutató tehát jelezte a megye viszonylagos elmaradottságát a régió belül, és meghatározta a következő időszak feladatait.

A tanítók számának és képzettségének emelkedésében fontos szerepet játszott a tanítóképzés. A már tanító, de képzettséggel nem rendelkező tanítókat arra kötelezték, hogy magán uton szerezzék meg a tanítói képesítést. A helytartósági osztály pl. 1857-ben rendeletben tudatta a megyehatóságon keresztül az érintettekkel, hogy a tanítói magánvizsgák abban az évben Sopronban április 1-én, Veszprémbe április 23 -án Nagykanizsán április 30 -án és Pécsen május 10-én zajlanak. Névszerint utasították a még le nem vizsgázott tanítókat és segédtanítókat, hogy egy az 1855-ös évtől szóló igazolást hozzanak magukkal a helyi iskolaigazgató, a kerületi iskolafelügyelő és a főszolgabíró aláírásával, politikai, vallási és erkölcsi magatartásukról. A jelölteknek kellett magukkal vinni az előírt tankönyveket is. A vizsga színhelye Nagykanizsán a helyi normáliskola, Veszprémbe az elemi iskola volt.¹⁵⁸

A megyében számos eset bizonyítja, hogy a vizsgát a képzettséggel nem rendelkezőknek valóban le kellett tenni. Szili János döbröközi tanító kérte, hogy a tanítói vizsgára otthon készülhessen fel. Az 1851-ben feloszlott pécsi Tanítóképzőben illegálisan kapott bizonyítványt és azóta tanít Döbröközön. Most legális vizsgát szeretne tenni, de nem kíván sokáig távolmaradni családjától és tanítványaitól.¹⁵⁹ Közvetlenül a soproni helytartósági osztálytól jött az utasítás, hogy Nikolaus János várdombi és Markovics Pál naki tanító,

mihelyt az iskola számára nélkülözhetővé válnak, azonnal végezzék el a tanítóképzőt.¹⁶⁰

A római katolikus tanítóképzők működését a rendelet így szabályozta:¹⁶¹ Feladata az, hogy tanítókat képezzen a népiskolák négy osztálya számára. A képzés színhelye a miniszter által erre kijelölt főelemi iskolákban van. A képzés két évig tartott. A felvétel feltételei az alreáliskola, vagy algimnázium elvégzése, 16 éves életkor, erkölcsös magatartás, testi épség, zenei előképzettség. A tanítóképzők tantárgyai: minden, az elemiben tanított tárgy ismerete, fegyelem tartása az iskolában, Módszertan, éneklés és orgonálás, valamint lehetőséget biztosított más hasznos ismeretek megszerzésére.

Konkrétan: hittan, bibliai történetek, olvasás, helyesírás, fogalmazás, számolás, szépirás, rajzolás, geometria, didaktika, pedagógia, éneklés, orgonálás, mezőgazdasági ismeretek. Földrajz, történelem, természetrajz nem szerepelt külön tantárgyként, csupán az olvasmányok kapcsán, annyira, amennyire egy népiskolai tanítónak egyáltalán tudnia kell - írja a rendelet, sokat elárulva az oktatásügy vezetőinek felfogásáról, amely fontosnak csupán az elemi ismereteket, a vallást, a gyakorlati mezőgazdasági ismereteket tekintette, mindent ami ezen túlmutatott, azt még a tanító számára is feleslegesnek ítélte. Világosan érzékelhetők itt

az oktatáspolitikai korlátai, amelyeket az egyébként kívánatosnak mondott polgári fejlődés elé állítottak az oktatás területén is. A gyakorlati képzésben nagy hangsúlyt kapott a készségek elsajátítása, amelyet a tanórák látogatásával, szóbeli előadással kívántak kifejleszteni.

Külön fejezet foglalkozik a jelöltek vallásos, erkölcsi nevelésével. A rendelet miselátogatásra, áldozásra kötelezi őket, és az általános erkölcsi normákon túl az uralkodóhoz való ragaszkodást várja tőlük.

A jelöltek záróvizsga letétele után kaptak képesítő bizonyítványt. A vizsgát az egyházmegyei, vagy a kerületi iskolai felügyelő vezette. Az elért eredménytől függően három típusu bizonyítványt adtak. A legjobbak főelemi iskolai, a megfelelők elemi iskolai, a gyengébbek altanítói képesítést szereztek. Az elemi iskolai tanító képesítése egy elemi iskola önálló vezetésére szólt. Az altanító később szintén előléphetett tanítóvá egy újabb vizsga letételével. Ennek feltétele azonban egy év gyakorlat nyilvános iskolában és a betöltött 20. életév. Hasonlóképpen lehetett valaki tanítóból főelemi iskolai tanító. A tanítói pályán az egyes fokozatok között szabad volt tehát az út, viszont feljebb, vagy más irányban már nem vezetett.

A már képesített tanítók elhelyezkedését a hatóságok szabályozással szintén ellenőrizni kívánták. A soproni helytartósági osztály

Egy 1853 -as rendeletében megerősíti a Systema által rögzített pályázati rendszert. A pályázat kiírása után a község a lelkipásztorral, mint iskolaigazgatóval, valamint a kegyurral egyetértésben határozott a " ternáról ", vagyis a pályázók közül jelölendő három tanító személyéről. Ha a pályázatra háromnál kevesebben jelentkeztek, akkor is javaslatot kellett tenni az állás betöltésére. A ternát, vagyis hármast javaslatot ezután felterjesztették a járási iskolai felügyelőnek, aki véleményezve továbbította.

A tanító, mint községi alkalmazott kinevezésének joga tulajdonképpen a megyehatóságot illette volna, a helytartósági osztály azért rendelkezett mégis ebben a kérdésben, mert az érvényben lévő Systema szerint ez a jog kifejezetten a kerületi iskolai hatóságot illette. A tanítókat tehát három év próbaidőre a HTO nevezte ki, majd letele után döntöttek a végleges megerősítésükről.

A Sopronba felküldendő " ternát " az alábbi iratokkal kellett felszerelni: kimutatás a tanítói járandóságokról, a község lakóinak vagyoni állapotáról, a beérkezett pályázatok, a praeparandiai és hatósági bizonyítványokkal. A hatóságoknak az 1848-1849-es években tanúsított magatartásról kellett igazolást kiadni. A pályázati rendszer tehát azt a célt szolgálta, hogy kiszűrje a politikailag nem kívánatos személyeket, de a vagyoni és jövedelmi igazolásokkal

a tanítók anyagi viszonyait is figyelemmel kísérték, és befolyásolták. A pályázati rendszer elfogadtatása nem ment könnyen. A helyi lelkészek, mint iskolaigazgatók gyakran pályázat nélkül töltötték be az állásokat. Ezért a helytartósági osztály úgy döntött, hogy ahol nem volt pályázat, ott nem erősíti meg a kinevezett tanítót.¹⁶³ Baj volt az ajánlásokkal is. Gyakran olyan tanítóknak adtak ajánlólevelet, akiket éppen alkalmatlanságuk miatt bocsátottak el. A helytartósági osztály ezért felszólította az érintett hatóságokat - községi előljáróságok, iskolaigazgatók, kerületi felügyelők -, hogy tagadják meg az ajánlást mindenkitől, aki képességek, képzettség megfelelő erkölcsi magatartás hiányában nem alkalmas a tanítói pályára. A hamis ajánlást hivatali visszaélésnek tekintették és büntették.¹⁶⁴

Az adminisztratív intézkedésekkel való fenyegetés a hatóságok bizonyos foku tehetetlenségére világít rá, hiszen az oktatásügy befolyásolására más eszközei nem voltak: az iskolákat anyagilag a községek, szervezetileg az egyházak tartották fenn, így azután nem csoda, ha a községekben nem ragaszkodtak szigorúan a távoli hatóságok rendeleteihez.

Nagy eltérések mutatkoztak pl. a tanítók ajánlásában a dunaföldvári járásban. Mindenütt résztvett benne a helyi lelkész, a község, de csak egyes helyeken az iskolafelügyelő, a politikai hatóságok, másutt

pedig az uradalom. Az izraelita és a görög nem egyesült iskolákban az ajánlás teljesen a hitközség, esetleg a lelkipásztor ügye volt.¹⁶⁵ Hasonló a helyzet a dombóvári járásban. A község közreműködése is nagyon változó volt. Szekesen a községet az elöljárókból álló bizottság képviselte, Felsőnyéken a nép. Kónyiban a lelkész ajánlotta a tanítót, de a nép választotta. Számos községnek egyáltalán nem volt védura, akinek pedig a Systema szintén beleszólási jogot biztosított a tanító jelölésébe.¹⁶⁶

Többé-kevésbé szabályosan zajlott a dunaföldvári főelemi iskola egyik tanítójának pályázat útján való kijelölése. A nyugalomba vonult előd helyére azonban - éppen a körülményes eljárás miatt - csak félév múlva jelöltek ki új tanítót. Még egy szépséghiba: a terna jelöltjei között nem is szerepelt az, akit végül a HTO. kinevezett. A kinevezéssel egyidejűleg szerződésben rögzítették a tanító javadalmait is.¹⁶⁷ A kisebb falusi iskolákban gyakran - egyéb pályázó hiján - az eddigi segédtanítót nevezték ki rendes tanítónak.¹⁶⁸ A meghirdetett pályázatok a hatóságok révén hivatali úton messzire eljutottak. A hógyszai járásban pl. kihirdették a Balatonfőkajári állás "csődjét."¹⁶⁹ Így pályázhatott meg May Antal zombai tanító egy Baranya megyei állást.¹⁷⁰

A kinevezésnek ez a bizonytalan módja teljesen kiszolgáltatottá tette a tanítót. A már idézett soproni rendelet¹⁷¹ megenyhédi

ugyan az iskolafelügyelőknek rendkívüli esetben a tanító állásából való felfüggesztését, de leváltását még ő sem tehetette meg. A gyakorlat azonban sokszor egészen más volt. A bonyhádi izraelita tanítókat az egyházi előljárók vették fel. Kevéssé voltak tekintettel az alkalmasságra és a képességekre és tetszés szerint cserélgették a tanítókat. A vizsgálatot végző hatóságok úgy látták, hogy az előrelépés feltétele az lenne, ha a tanító állásában függetlenebbé válna,¹⁷² és nem lenne kitéve az egyházi előljárók önkényének. A HTO igyekezett is védelmezni a tanítókat, gyakran még akkor sem járulva hozzá elbocsátásukhoz, amikor az egész község a tanító ellen volt, és riasztó esetek bizonyították brutalitását és alkalmatlanságát.¹⁷³

A tanítók fluktuációjáról nincsenek átfogó adataink. Voltak tanítók, akik évtizedeket töltöttek el egy-egy faluban,¹⁷⁴ az ellenkezőjére is akadt azonban példa. Szemléltetésül, de korántsem általános érvénnyel bemutatjuk a decsi református iskola tanítóinak változását korunkban:¹⁷⁵

1834-1854 Szeremlei Szabó József

-1854-ben Bölcskére távozott, haláláig ott is maradt

1854-1861 Vajda Pál, korábbi faddi rektor

1861-1869 Ujhelyi János, aki helyet cserélt Vajda Pállal és visszament régi helyére Faddra

Decsen tehát 35 év alatt összesen három tanító tanított. Lényegesen nagyobb volt a vándorlás a segédtanítók körében. 1854-1868. között Decsen 9 segédtanító fordult meg, átlagosan mintegy másfél évet töltve a faluban. Nagyobb fluktuációjukat helyzetük magyarázza, hiszen a segédtanítói tiszttel csak átmenetnek tekintették a végleges kinevezésig.

Mivel a pályázatok kapcsán a tanítók minősítéséről is szóltunk ide kívánczik, hogy a tanügyi hatóságok jutalmazással, kitüntetéssel is igyekeztek a tanítókat céljaik megvalósítására ösztönözni.

A HTO rendelete 1856 -ban közölte, hogy a magukat kitüntető tanítókat minta-tanító címmel ruházza fel.¹⁷⁶ Ilyen cím adományozással az iratokban nem találkoztunk. Kitüntetésre javasolta viszont a pécsi püspöki Ordinariátus Szauter Antal paksi tanítót, akinek működése alatt - mint írják - az elemi iskola egészen magas színvonalra emelkedett.¹⁷⁷

A tanítói pályán sokan apjuk nyomdokaiba léptek. Több tanító a fiát vette maga mellé segédtanítónak. Az 1850. -évi tanító névjegyzékből nem állapítható meg bizonyosan, hogy a névazonosság valóban rokoni kapcsolatot takar-e, de a feltételezés jogosságát néhány esetben más iratok is megerősítették. Egy-két példa a családnévazonosságára: A mőzsi katolikus iskola tanítója Klein Ádám, a segédtanító Klein Ernest. Gyula-jovánca katolikus iskolájának tanítója Deák Mihály, a segédtanító Deák István.

Németkér katolikus iskolájának tanítója Herold János, a segédtanító¹⁷⁹
Herold István. Ez utóbbiakról más forrásból tudjuk, hogy apa és fia.
Felsmann Ferenc nagymányoki tanító József fia részére praeparandiai¹⁸⁰
össztündíjért folyamodott, tehát ő is tanítói pályára szánta a fiát.
Néhány esetben azonos családnévű tanítók más-más iskolában tanítottak.
Bocsor Károly a lápafői, Bocsor Pál a felsőnyéki református iskolá-
ban, Ulein Bálint a kakasdi katolikus iskolában, Ulein Ferenc a paksi
katolikus iskolában tanított.¹⁸¹ A rokonság közöttük nem bizonyitha-
tó, mégis elmondhatjuk, hogy egyes családokban a pálya nemzedékről
nemzedékre öröklődött.

A tanítók többségét mégsem ők alkották. Megfelelő forrás hiányában a
tanítók utánpótlásának társadalmi bázisát nem tudjuk hitelesen megállá-
pítani. Közvetve azonban következtetéseket vonhatunk le a tanítók tár-
sadalmi rangjából, anyagi helyzetéből azokra a társadalmi rétegekre,
amelyek a tanítók utánpótlási forrásául szolgálhattak. Nyilvánvaló,
hogy a tanítóknál kedvezőbb társadalmi és jövedelmi helyzetű rétegek
nem választották ezt a pályát, és mivel a középiskola alsó osztályai-
nak elvégzése volt a pályaralépés feltétele, a falusi - paraszti -
tömegek is nagyobb részt kizárhatók. Ennek alapján a tanítói bázis
határai valahol az értelmiség alacsonyabb képzettségű rétege, a vá-
rosi iparos, kereskedő réteg nem vagyonos része, valamint a paraszt-
ság felfelé törekvő jobbmodu része körül vonhatók meg. Ettől felfelé
a tanítói pálya nem jelenthetett vonzerőt, lefelé pedig elérhetetlen

volt.

Napjainkig élő közhely, hogy a tanító a nemzet napszámosa volt, nyomoruságos anyagi viszonyok között élt. Társadalmi helyzete, mivel társadalmi osztályok és rangok határán állt, ezóterikus. A paraszt szemében ur, az ur szemében paraszt. Napjainkban divatos kifejezéssel szólva társadalmi identitás-problémái lehettek.

Milyen jövedelmet, anyagi helyzetet, életkörülményeket kínált a pálya az azt választóknak? Az abszolutizmus kormányzata az oktatásügy területén a tanítás körülményeinek javítása mellett megkülönböztetett figyelmet fordított a tanítói jövedelmekre. E dicséretes törekvés értékét csupán az csökkenti, hogy a tanítók bérét nem az állam, hanem az iskola fenntartó község folyósította. A soproni helytartósági osztály már 1851-ben rendeletet bocsájtott ki,¹⁸² amelyben megállapítja, hogy a népiskolai oktatás ügyét csak a tanítók megfelelő javadalmasásával lehet előmozdítani. Minden lehetőséget meg kell ragadni a tanítók nyomoruságos fizetésének javítására. Ennek útját a rendelet abban látja, hogy a jobbágyszabadság nyomán esedékesé vált birtokrendezések során hasítsanak ki megfelelő földdarabot a tanító számára. Ezzel a községet és az uradalmat is mentesítik a készpénzfizetés terhe alól, viszont a tanítók biztos jövedelemhez jutnak. A megye válaszában elmondta, hogy már a telepítéseknel a legtöbb faluban földet hasítottak ki a pap, a tanító és a jegyző számára.¹⁸³

Azt is felvetették a helytartósági osztályon, hogy nem kellene-e a tanítókat állami hivatalnoknak tekintve felmenteni a községi pótdó és a közmunka kötelezettség alól? A megye válaszában támogatta a javaslatot, tekintettel a tanítók szerény javadalmazására.¹⁸⁴

Az elképzelés megvalósulásáról nincsenek adataink.

A császári hatóságok figyelme a pénz-nemre is kiterjedt, amelyben a fizetést folyósították. A rendelet értelmében 1857-től a tanítók párbérét és stólapénzét is pengő forintba kell fizetni ott is, ahol eddig azt bécsi forintba fizették. Az átállást összekapcsolták a tanítói fizetés összegének felülvizsgálatával, és ahol szükséges volt, a canonica visitáció szerinti korrigálásával.¹⁹⁵ Itt jegyezzük meg, hogy a tanítói jövedelmekre vonatkozó számadatainkat 1858-ig pengő forintba, 1858. után osztrák értékű forintban adtuk meg. Tekintettel arra, hogy a két pénznem közötti átváltási arány 21+20, az átszámítást nem tartottuk szükségesnek.

Mint utaltunk rá, a tanítók jövedelmét korábban a canonica visitációkban, egyházlátogatási jegyzőkönyvekben fektették le. A vallás-és közoktatási minisztérium 1856. szeptember 20 -i rendelete utasította a hatóságokat a római katolikus, görög nem egyesült és izraelita népiskolák iskolabevallásainak /Schulfassung/ elkészítésére.¹⁸⁶

A járási iskolafelügyelő, az iskolaigazgató, tanító, az iskolai község elöljárója, valamint az iskola világi gondnoka közreműködésével

készülő dokumentum az iskola hovatartozásának, az iskolakötelesek számának, az iskola állapotának, a tanítók számának, a tanítás nyelvének feljegyzésén túl felsorolja a korábban a canonica visitációban rögzített tanítói jövedelmek egyes tételeit és azok pénzbeli értékét.

A minisztérium szándéka szerint az iskolabevallások készítését a tanítói jövedelmek rendezésével kellett összekapcsolni. Mielőtt rátérnénk a tanítók jövedelme nagyságának ismertetésére, vizsgáljuk meg, milyen összetevői voltak. Attól függően, milyen tevékenységért kapta jövedelmét a tanító, beszélhetünk az iskolaszolgálat, az orgonás szolgálat és az egyházi szolgálat jövedelméről. Az orgonás szolgálat és az egyházi szolgálat díja csak feltételes volt, ahol nem a tanító volt a kántor és a harangozó, ott jövedelmét sem élvezte.

A tanító munkáját díjazhatták földdel, terménnyel, készpénzzel, sőt a részére végzett ingyenmunkával. A tanítói föld állhatott szántóból, kertből, szőlőből, rétből, legelőből. Egyes községekben, például Tamásiban a tanító földjét a község ingyen művelte meg. A természetbeni járandóság többnyire a házaspárok által fizetett gabonából, a községi vagy uradalmi erdőből szállított fából, és az uradalom által biztosított néhány akó borból állt. A készpénzt a községi pénztár folyósította, vagy az iskolába járó gyermekek szülei fizették

az iskolapénzt. Ezt kiegészíthették a különböző tanulmányi és való-
lási alapítványok tőkéiből folyósított segélyek, a különböző egy-
házi szertartások után / esküvők, temetések / a tanítónak, mint kán-
tornak járó díj.

A felsorolt különböző javadalmakat természetesen nem mindet élvez-
te a tanító. Általában elmondható, hogy a kisebb településeken a
naturáliák, a nagyobb, iparral és kereskedelmi forgalommal rendelke-
ző, főként dunamenti mezővárosokban a készpénzfizetés volt tulsuly-
ban. Eltérés tapasztalható az egyes felekezeteknél is. Mivel az
izraelita lakosság és hitközségei nem rendelkeztek földdel, és zöm-
mel kereskedelmi tevékenységet folytattak, ők kizárólag pénzzel fi-
zették tanítóikat.¹⁸⁷

Elkerülhetők voltak így azok a gyakori viták, amelyek a föld és a
termények pénzbeli értékének megállapítása körül a tanító és a köz-
ség között folytak. Ez egyuttal arra is int bennünket, hogy a jöve-
delmek pénzben kifejezett értékét bizonyos fenntartással kell kezel-
nünk, mivel a tanítók és a község becslése között néha nagyon je-
lentős az eltérés.¹⁸⁸ Ennek előrebecsájtásával közöljük a tanítói
jövedelmek számadatait. Mivel az iskolabevallások a protestáns is-
kolákról nem készültek el, és a többi felekezeté is csak hiányos an-
van meg az adatfelvétel időpontja is eltért egymástól, így az egész

megyét átfogó teljes adatsort nem tudunk nyújtani. Ugy véljük azonban, hogy a felsorolt adatok mennyisége és szélső értékei közötti különbségek nagysága elegendő ahhoz, hogy az egész megyét reprezentálják. Kiindulópontként lássuk a völgyeségi /bonyhádi/ járás 1849. évi adatait.¹⁸⁹

Község	felekezet	jövedelem pengő forint	Megjegyzés
Bonyhád	evang.	430.-	
- " -	református	186.-	
- " -	katolikus	230.-	
Apar	katolikus	140.-	
Hant	- " -	120.-	
Nagyvejke	- " -	125.-	
Majos	evangélikus	340.-	jegyző és tanító
Nagymányok	katolikus	112.-	
Kismányok	evangélikus	60.-	
Váralja	evangélikus	66.-	
- " -	református	90.-	
Györe	evangélikus	60.-	
- " -	katolikus	100.-	
Máza	- " -	64.-	
Izmény	evangélikus	115.-	
Mucsfa	katolikus	133.-	
Kisvejke	- " -	270.-	

Község	felekezet	jövedelem pengő forint	Megjegyzés
Závod	katolikus	240.-	
Lengyel	- " -	120.-	
Mucsi	- " -	250.-	
Tevel	- " -	100.-	
Varasd	- " -	160.-	
Kisdorog	- " -	100.-	
Zomba	- " -	200.-	
Harc	- " -	120.-	
Kakasd	- " -	115.-	
Belac	- " -	75.-	
Ladomány	- " -	40.-	
Szálka	- " -	140.-	
- " -	gne.	90.-	
Grábóc	katolikus	150.-	
- " -	gne.	90.-	
Alsónána	evangélikus	240.-	
- " -	gne.	70.-	
Mórág	református	290.-	
Apáti	evangélikus	300.-	
Cikó	katolikus	370.-	
Mócsény	- " -	100.-	

Római katolikusok átlaga: 148.-Ft.

Evangelikusok - " - : 201.-Ft.

Reformátusok - " - : 188.-Ft.

Görög n.e. - " - : 83.-Ft.

A völgyégi járás tanítóinak átlagfizetése 1849-ben 158.-pengő forintot tett ki. Az egyes felekezetek közötti különbségek elég jelentősek. Az adatok azonban csupán egy járásból származnak, nem bizonyos, hogy ezek az arányok az egész megyére érvényesek lennének, mint ahogy nem lehet a 158.-Ft-os átlagot sem automatikusan kivetíteni az egész megyére.

Összevetésre kínálkoznak az iskolabevallások adatai, bár ebből hiányoznak a protestáns felekezetek. A teljes adatsort a függelékben közöljük. A dombóvári járás katolikus tanítói jövedelmének átlaga 137.-Ft. volt 1857-ben.¹⁹⁰ Alacsonyabb tehát, mint a völgyégi katolikus tanítóké egy évtizeddel korábban. Oka nem az, hogy időközben csökkentek a tanítói jövedelmek, hanem az, hogy a dombóvári járás volt a megye legszegényebb vidéke. A jövedelem átlaga még így is valamivel magasabb, mint a soproni kerületi¹⁹¹ 125.-Ft. Az is csökkenti az összeget, hogy a kimutatás a tiszta, tehát nem a bruttó tanítói bevételeket tartalmazza. A 24 község közül 6-ban nem érte el a tanító jövedelme a minisztérium által alsóhatárként megadott 100.-Ft-ot. A helytartósági osztály ugy

rendelkezett, hogy ezekben a községekben, ha másként nem oldható meg, az iskolapénz felemelésével kell a minimumot elérni. A legmagasabb és legalacsonyabb tanítói jövedelmek között irreálisan nagy volt az eltérés. A pincehelyi tanító jövedelme 292.-Ft. a nosztányié 19.-Ft. Bizonyos, hogy az utóbbi egyéb jövedelem nélkül ebből az összegből nem élhetett meg.¹⁹²

A helytartósági osztály közbelépésének hatását lemérhetjük az 1863-ban készült iskolabevallások függelékben közölt adatain.¹⁹³ Ellentétben az 1858. évi kimutatással, itt bruttó tanítói jövedelmeket tartalmaz a statisztika, vagyis ebből fizette a tanító a segédtanítót is. Miután a segédtanító bérét nem ismerjük, az átlagot a tanítók és segédtanítók összesített számával számoltuk ki. Ez jelentős torzítást eredményez, hiszen a rendes tanítók bére a kapott átlagnál jóval magasabb, a segédtanítóké viszont alacsonyabb volt. Az átlag még így is rendkívül magas, 257.-Ft. Egyes községeknél a fejlődés nagyon látványos: Tamásiban 1857-ben 30.-Ft. 1863-ban a két tanítónak viszont 542.-Ft. a fizetése. A pári tanító jövedelme 1857-ben 115.-Ft., 1863-ban 232.-Ft. A közel duplájára emelkedett 257.-Ft-os átlagjövedelem jóval magasabb bármely országos kerület 1858. évi átlagánál.¹⁹⁴ A kimagasló eredményt némi fenntartással kell fogadni. bizonyos, hogy a növekedés jelentős volt. De mint utaltunk rá, a naturáliáknál számos lehetőség kínálkozott arra, hogy a jövedelem pénzben kifejezett

összegét emeljék, anélkül, hogy a tanító tényleges bevételei nőttek volna. Például az árak emelkedésével felértékelték a terményeket, magasabbra becsülték a tanítói föld hozamát, bekalkulálták az addig nem számolt ingyenmunkát. Ilyen manipulációkkal akár másfélszeresére is lehetett növelni a tanító bérének névértékét. Mivel a dombóvári járásban a természetbeni juttatások domináltak, itt erre tág lehetőség nyílott.

A dunaföldvári járás 1857. évi iskolabevallásai¹⁹⁵ alapján számított a bevallás készítésében résztvett három felekezet, a katolikus, a görög nem egyesült és az izraelita együttes, átlagos tanítói jövedelme 337. pengő forint volt. Az eredmény többszöröse a már idézett kerületi átlagoknak. Miután a felmérésben csupán 9 iskola szerepelt, néhány kiugróan magas jövedelem nagyon megemelte a járási átlagot. A dunaföldvári római katolikus iskola tanítóinak jövedelme fejenként 473.-Ft. Ez az összeg már megközelítette egy alacsonyabb beosztású megyei tisztviselő fizetését.¹⁹⁶ Ugyancsak magas volt a dunaföldvári és paksi izraelita iskola tanítóinak bére: 362, illetve 375.-Ft. fejenként. Mind három adat hitelét növeli, hogy nagyobbbrészt vagy teljesen pénzben folyósították. Az átlagok mögött az egyes iskolákon belül is jelentős eltérések vannak.

Dunaföldváron a katolikus iskolánál a segédtanító 300-300 Ft-ot, a IV. osztály tanítója, aki egyuttal a rajzot is tanította 600.-Ft-ot

kápot. Az izraelita iskolákban a költségek teljes egészében az egyházközséget terheltek, a dunaföldvári katolikus iskola esetében ez megoszlott az uradalom és a község között.¹⁹⁷

Mivel a protestáns egyházakról nem készült iskolabevallás, csupán szórványos adatokat tudunk bemutatni. A szekszárdi református tanító jövedelme készpénzben 205 pengő forint, további 41.-Ft-ot követelt a várostól a termények megváltása fejében, melyet a város meg is ígért. Járt neki 10 öl fa az alapítványi uradalomtól, amit a város tartozott kivágatni és hazaszállíttatni.¹⁹⁸ A példánkban szereplő református tanító elérte tehát a jövedelmi átlagot, de bére kiugrónak nem tekinthető.

A megyei hatóságok rendszeresen figyelemmel kísérték a tanítók bérének alakulását. Az egyes járások évenként jelentést adtak be az abban az évben történt fizetésemelésekről. Az 1854-1855-ös tanévben plá. 18 tanítónak emelkedett a fizetése.¹⁹⁹ Néhány példa:

Fent István	Hőgyész	katolikus	262.-Ft.	-	312.-Ft.
Jóó Mátyás	Bátaszék	- " -	330.-"	-	380.-"
Geng József	Tolna	- " -	422.-"	-	502.-"
Kur Pál	Alsónyék	református	262.-"	-	278.-"
Kragujevits János	Bátaszék	gno.	78.-"	-	98.-"

Az adatokból kitűnik, hogy az 1850-es években jelentősen javult a tanítók fizetése. Ez azonban a megemelkedett állami adóterhekkel együtt jelentős terhet rótt a lakosságra, hiszen a béreket is ők fizették. Érthető tehát, ha a hatósági nyomás enyhülésével könnyíteni igyekeztek terheiken. A pécsi püspök már 1861-ben panaszolta, hogy a községek önkényesen csökkentik a tanítók 300.-Ft. körüli fizetését, a vasárnapi iskolákat pedig bezárják. Csoda, ha egyáltalán akad vállalkozó a pályára. Ha a tanítók nem egyeznek bele a fizetéscsökkentésbe, akkor elbocsájtással fenyegetik őket. Ha ez így megy tovább, nemsokára nem lesz se iskola, se tanító - írja borulátóan.²⁰⁰

Az 1850-es években kialakult ellentmondásos helyzet, amikor az önkényuralom elnyomó intézkedései mellett számos haladó lépést is tett pl. az iskolák körülményei javítása területén, 1861-ben a fonákjáról jelentkezett. Az önkényuralom átmeneti megingása hatására azt is igyekeztek felszámolni, ami intézkedéseiben pozitív volt. Ez a folyamat a tanügy terén az egész provizóriumot végig kíséri. A dunaföldvári főelemi iskola egy megüresedett állásra pályázatot hirdetve a korábban 630.-Ft-os fizetést 525.-Ft-ra csökkentette. A helytartótanács erélytelen tiltakozása nem tudta a községet tervében megakadályozni. Sovány vigasz volt a község ígérete, hogy a megtakarított összeget iskolai célokra fogják fordítani.²⁰¹

A két ellentétes tendencia, az 1850-es évek nekilendülése és az 1860-as évek megtorpanása eredője a már idézett statisztikai közlemények

138-139.-oldalán olvasható kimutatás a katolikus tanítók jövedelméről:

<u>Tankerület</u>	<u>1 tanítóra eső jövedelem</u>
Bonyhádi	169.-Ft. 43 krajcár
Dombóvári	255.- " 84 "
Értényi	243.- " 14 "
Dunaföldvári	344.- " 12 "
Simontornyai	239.- " 55 "
Szekszárdi	294.- " 77 "
<u>Völgységi</u>	<u>195.- " 79 "</u>
Pécsi püspökség	227.- " 72 "
Magyarország katolikus iskolái	197.- Ft.70 krajcár

Mivel az adatok nem járásiak, hanem tankerületiek, pontos összevetésre nem adnak lehetőséget. A völgységi járás katolikus iskoláinak átlaga 1849 -ben 148.-Ft. volt. A vele területileg egybeeső bonyhádi és völgységi tankerület átlaga 1865-ben 169,- illetve 197.-Ft. Az emelkedés jelentős, de még így is az utolsó helyen állnak a megyébe, de elmaradnak az egyházmegyei, sőt az országos átlag mögött is. Megerősíti az 1863. évi iskolabevallások dombóvári járási átlagát / 257.-Ft. / a dombóvári és értényi tankerület 1865. évi adata: 255.-Ft. illetve 243.-Ft., tehát közel azonosak, de valamivel alacsonyabbak, mint 1863-ban. Egészében véve a két

emlitett tankerület kivételével valamennyi meghaladja mind az egyházmegyei, mind az országos átlagot. A dunaföldvári tankerület eredménye pedig valóban kimagasló.

Nem ment zökkenőmentesen a tanítói jövedelmek behajtása sem. A legtöbb községben maga a tanító volt kénytelen házról-házra járva begyűjteni illetményét. Ez azzal járt, hogy nem egyszerre, és csak hiányosan kapta meg a lakosságtól bérét, tovább csökkentve ezzel az amúgy sem magas jövedelmét,²⁰² s közben ki volt téve a legméltatlabb gyalázkodásoknak, megaláztatásoknak, amelyek aligha szolgálták hivatala tekintélyét.²⁰³ A megoldás kézenfekvő volt, a községi előljáróság szedje be a tanítók járandóságát a többi adóval együtt. Az utasítást a községek meg is kapták, de a helytartótanács is azonos tartalmu rendeletet volt kénytelen kibocsájtani 1863-ban.²⁰⁴

Nemcsak a községek vonakodtak fizetni, az uradalmak sem voltak készségesebbek. Igyekeztek lerázni a terhes, még a távoli múltból származó kötelezettségeket. Gróf Apónyi József azzal érvelt, hogy az iskolának járó fa urbéri jellegű kötelezettség, és ezeket az 1853. évi pápens eltörölte. A HTO. elutasította keresetét, azzal az indoklással, hogy a fa kiszolgáltatása nem urbéri jellegű, hanem a canonica visitatióban vállalt kötelezettség.²⁰⁵ Bármilyen legyen is a jogi érv, a lényeges mozzanat itt az, hogy a hatóságok az iskolaügy védelmében a község mellé álltak a nagybirtokos arisztokráciával szemben.

A nem kis nehézségek árán megszerzett jövedelemért a tanítónak többnyire egyéb teendőket is el kellett látnia. Általános gyakorlat volt, kivéve néhány nagyobb mezővárost, hogy a tanító egyuttal kántor is volt. Ezt a tanítói munka szerves részének tekintették, valamennyi érdekelt fél tudomásul vette. Számos községben azonban a tanító végezte a jegyzői és harangozói teendőket is. E két utóbbi állást igyekeztek a hatóságok, de maguk a tanítók is leválasztani a tanítói feladatkörrel.

Az 1850-es tanítói névjegyzék szerint a megyében 10 községben töltötte be a tanító a jegyzői állást is.²⁰⁶ Ugyanakkor egyedül a bonyhádi /völgyégi/ járásban 25 községben, tehát majdnem valamennyi faluban a tanító harangozó is volt.²⁰⁷ Viszont a dunaföldvári járásban egyetlen ilyen község sem akadt.²⁰⁸ Ennek magyarázata az, hogy a völgyégi járás kisebb falvai anyagi okokból nem tudtak külön jegyzőt és harangozót tartani. A tanító jövedelmébe már eleve belekalkulálták az ezekért a munkákért járó bért, amely így is olyan alacsony volt, hogy nem lehetett belőle levonni akkor sem, ha a község külön jegyzőt, vagy harangozót fogadott volna. A tanítói jövedelmen belüli arányok nem egyszer szándékoltnak torzok voltak, hogy így bírják rá a tanítót a mellékszolgálatok elvégzésére. Például a tengődi tanító 10.-Ft-ot kapott tanítói munkájáért 149.-Ft-ot az orgonás szolgálatért.²⁰⁹ E jelenség felszámolásában elért eredményekről beszámolni adatok hiányában nem tudunk. Nyilvánvaló, hogy több helyen megtörtént a

különválasztás, de ennek útjára a falvak teherbíróképességétől függött.

A tanítók életkörülményeiben fontos tényező volt a jövedelem és a járulékos feladatok mellett a lakáshelyzet. A tanítói lakások és az iskola többnyire egy fedél alatt voltak, így az iskolaépületek állapotáról szólva egyuttal jellemeztük a tanítók lakáskörülményeit is. Kiegészítésül néhány statisztikai adat. A tanítói lakásviszonyok az 1858-1859-es adatok alapján:²¹⁰

Dunaföldvári járás	Tanítók száma	lakószobák száma
5 iskolában	1 tanító	1 szoba
10 - " -	1 -"-	2 -"-
2 - " -	1 -"-	3 -"-
1 - " -	1 -"-	5 -"-
3 - " -	2 -"-	3 -"-
1 - " -	2 -"-	1 -"-

Mivel a többi járás adatai lényegében azonos képet mutatnak, közlésüket mellőzzük. Mint látható, leggyakoribb eset, hogy a tanító 1, esetleg kétszobás lakásban lakott. Ennél nagyobb lakás csak elvétve fordul elő. Fontos adat a tanítók életmódja szempontjából, hogy mi tartozik még a lakáshoz. Szinte minden lakásban van konyha, kamra,

tartozott hozzá pince, istálló, udvar, kert. Az épületek gazdasági tartozékai arra vallanak, hogy a tanítók maguk is gazdálkodtak, és így félig-meddig paraszti életmódot folytattak. Ez bizonyára emelte a tanítók jövedelmét, de aligha a tanítás eredményességét.

A tanító közérzetének fontos tényezője a létbiztonság kérdése, tudniillik biztosított-e számára a megélhetés öregkorára? A Systema úgy rendelkezett, hogy a 30 évnél hosszabb szolgálati idővel rendelkező tanítók teljes fizetéssel mehetnek nyugdíjba. A gyakorlatban ennek megvalósítása nehézségekbe ütközött, hiszen a községnek az új tanítót is fizetni kellett a nyugdíj mellett. Helyzetük gyengeségét érzékelve az idős tanítók maguk sem ragaszkodtak írott jogaikhoz, így általában valamilyen kompromisszumos megoldás jött létre. Melter István 38 évig volt Nagyvejkén tanító, visszavonulásakor a község eddigi bére felét ajánlotta nyugdíjként. A tanító azonban, mivel egyetlen gyermekéről már gondoskodott, saját lakóháza, szántója, szőlője volt, s nem kívánt a községnek, amellyel annyi évig teljes egyetértésben élt terhére lenni, megelégedett 3 köből búzával, 3 köből rozsral és 1 öl tűzifával. A tanító saját házában lakott, ezzel szintén tehermentesítette a községet, hiszen nem kellett szállásról gondoskodni az új tanítónak.²¹¹ A község és a tanító közötti kompromisszum másik módja a szakcsi eset. Csukli Ignác 52 évig tanított, amikor 1856-ban visszavonult. A neki járó nyugdíjról önként lemondott

mivel fiát Csukli Istvánt választotta meg a község tanítónak.²¹²
Ugyancsak fia tanítóvá történt kinevezése fejében bizonyult engedé-
kenynek nyugdíja ügyében Herold János németkéri tanító.²¹³ Bándi
Mihály kányai tanító 45 éves tanítás után a Széchenyi-Kolonits-féle
alapítványtól kért nyugdíjat. Kérelmének eredménye nem ismeretes.²¹⁴

A fenti esetekben a tanító sorsa valamilyen formában rendeződött.
A kis Duzs község azonban egyszerűen nem volt képes az öreg kora
miatt már alkalmatlan tanítót nyugdíjazni és helyette újat felvenni.
Maga a járási főszolgabíró is úgy vélekedett, hogy az meghaladja a
község teherbirását.²¹⁵

Még bizonytalanabb volt a tanítók özvegyeinek és árváinak a sorsa.
Egy, a járási főbírákhoz ez ügyben intézett kérdésre adott válaszok-
ból,²¹⁶ képet nyerhetünk helyzetükről. A jelentések egybehangzóan tu-
datják, hogy sehol a megyében nem volt olyan intézmény vagy pénzalap,
amely a tanítók hátramaradottainál gondoskodott volna. A községek ad-
tak ugyan néha némi támogatást, de nem rendszeresen. A szolgabírói
jelentések a helyzet orvoslására is javaslatokat tettek. Ilyen a
német-szláv koronatarományokban érvényes előírások átvétele, a sze-
gényalap, az iskolai birságpénzek ilyen célra történő felhasználása,
a tanítók önszegélyezésének megszervezése. A szekszárdi főbíró jelen-
tése szerint ilyen nyugdíjintézet Pécsen már működött. A javaslatok

sorsáról nincsenek információink. Megvalósításukra már azért sem kerülhetett sor, mert mindez 1859-ben történt, tehát idő sem maradt rá.

Elvetélt egy korábbi, 1856-os kísérlet is, amely felvetette az iskola-
ügy állami támogatásának gondolatát.²¹⁷ Nem ismerjük az eredeti el-
képzelést, de a tanügy felső vezetése nyilván érzékelte azokat a
gondokat, amelyekkel az elemi iskolák többsége szűkös anyagi eszkö-
zei miatt küszködött. Szerepet játszhatott felvetésében az is, hogy
anyagi eszközök birtokában az állam hatékonyabb ellenőrzést gyako-
rolhatott volna az iskolák felett, mint pusztán adminisztratív mód-
szerekkel. A főbírói felterjesztések támogatták a kezdeményezést
és javaslatokat tettek az alap felhasználására: támogatni kellene
a szegény, illetve a jól dolgozó tanítókat, a tanítók özvegyeit és
árvaírt, az inséget szenvedő tanítójelölteket, hogy megszűnjenek élel-
mezési gondjaik. A megvalósulástól a főbírák jobban képzett tanító-
kat és színvonalasabb oktatást vártak. Remélték, hogy többen választ-
ják majd a tanítói pályát, amely így nem biztosít jövőt számukra.
Azok a szegényebbek pedig, akik mégis ezt választják, nem tudják fe-
dezni a képzés költségeit.

A főszolgabírák szinte mindannyian támogatást javasoltak a segéd-
tanítók számára is. A korábbiakban együtt tárgyaltuk a tanítók hely-
zetét, így az átlag elfedte helyzetük súlyosságát. A segédtanítóka-
ról is az iskolabevallások adnak legátfogóbb képet.²¹⁸

A legtöbb segédtanítót az iskola rendes tanítója fizette. A bér felét vagy nagyobb hányadát a természetbeni ellátás - szállás, élelmezés - tette ki. Ennek értékét általában mintegy 100.-Ft-ra becsülték. Készpénzben 25.-100.-Ft. körüli összeget kaptak. A készpénz fizetést néha átvállalta a község /pl. Szántó, Szakcs /, más-
hol a két segédtanító közül az egyiket a tanító, a másikat a község fizette /pl. Tamásiban /.

Ilyen javadalmazás mellett érthető, hogy a meghirdetett segédtanítói állásokat nem ostromolták a jelentkezők. 1854-ben a dunaföldvári 150.-Ft-os segédtanítói állásra egyedül Ujvári József jelentkezett. Így még azt is megbocsátották neki, hogy 1848-1849-ben honvéd volt.²¹⁹ Pakson is hosszú ideig üresedésben volt a segédtanítói állás, mivel 120.-Ft. fizetésért nem jelentkezett senki.²²⁰
Nem akadt jelentkező 1857-ben Értényben, Bedegen, Páriban sem.²²¹

A segédtanítók alacsony jövedelme kihatott az oktatás színvonalára is. Példáinkból látható, hogy a községek nem kaptak segédtanítót, így gyakran több száz tanulóval egyetlen tanító foglalkozott. IyeIn körülmények között a tanítás nem lehetett eredményes.

Az oktatás személyi feltételeiről elmondottak az alábbiakban összegezhetők: Az önkényuralomnak a tanítókkal szemben támasztott leg-

fontosabb követelménye a lojalitás volt. Szorgalmazták a szakképesítés megszerzését, javítani igyekeztek a tanítók fizetését és életkörülményeit. Történtek kísérletek a tanítók kitüntetésével, erkölcsi elismeréssel történő ösztönzésére. De sem az anyagi, sem az erkölcsi motiválás nem lehetett igazán eredményes akkor, amikor az állam az anyagi terheket kizárólag az érintett lakosságra hárította, az erkölcsi elismerés pedig egy olyan politikai hatalomtól érkezett, amellyel szemben az egész lakosság ellenséges érzülettel viseltetett.

VI. A tanulók

Mint már elmondtuk, az iskolakötelezettség a 6-12 év közötti gyermekekre terjedt ki. A politikai hatóságok arra törekedtek, hogy az elvi kötelezettség a gyakorlatban is minél nagyobb arányban megvalósuljon. Az abszolutista kormányzat már az 50-es évek elején felmérte az iskolakötelesek és a valóban iskolába járók számát, hogy képet kapjon a tankötelezettség megvalósulásáról. Eredményét a következő táblázatban közöljük, összevetve az 1864-1865-évi összeírás/katolikus/adataival.²²²

Járás	1852			1853			1864- 1865		
	isk. köt.	isk. jár	%	isk. köt	isk. jár	%	isk. köt	isk. jár	%
Szekszárdi	5459	4722	86,4	5738	4718	82,2			
Földvári	5714	4418	77,3	4097	4097	100,-			
Bonyhádi	5960	5823	97,7	5304	4881	92,-			
Simontornyai	4777	4489	93,9	4773	4572	95,7			
Dombóvári	5609	5062	90,2	5483	5054	92,1			
Összesen	27519	24514	89,-	25395	23322	91,7	18466	16239	87,9

Megjegyzés: Az 1864-1865-évi adatok csak a katolikus és izraelita iskolákra vonatkoznak. Járási adatokat közölni nem tudunk, mivel a statisztika tankerületekre bontotta az adatokat.

Az 1852. és 1853. évi statisztika párhuzamos közlését azért tartottuk szükségesnek, mert az egyes járások két adata között jelentős eltérések vannak. Különösen szembetűnő ez a dunaföldvári járás esetében, ahol egy év alatt 1600-al csökkent az iskolakötelesek száma, ugyanakkor a beiskolázottság 100 %-ra emelkedett. Kézenfekvőnek látszik, hogy a jelentés a tényleges iskolába járók számát adta meg az iskolakötelesek száma gyanánt is. A nyilvánvaló manipuláció ellenére az összesített megyei adatok egyöntetűen 90 % körüli iskolai látogatottságot mutatnak mindhárom évben, ami messze magasabb a korszakra becsült 50 % - kétharmados országos aránynál.

Megítélésünk szerint Tolna megyében - a fejlettebb dunántúli régióhoz tartozván - valóban magasabb volt a beiskolázási arány, mint az országos átlag, de a százalékos eredmény nagymértékben manipulálható volt azáltal, hogy kit tekintettek iskolába járóknak. Nyilvánvalóan voltak olyanok, akik egyáltalán nem jártak iskolába, és olyanok is, akik csupán időszakosan. Ha az időszakosan iskolába járókat is beszámítjuk, akkor kaphatunk talán 90 %-os beiskolázást.

Csak így érthető meg az az ellentmondásos helyzet, hogy az 1852-1853. évi statisztika szerint majdnem mindenki iskolába járt, ugyanakkor a soproni helytartósági osztály megrója a megyei tanügyi és politikai hatóságait, hogy nem léptek fel hatékonyan a nagyon sok mulasztás

ellen. Felhívta a kerületi iskolai felügyelőket, hogy szükség esetén forduljanak a főbírói hivatalokhoz, büntessék meg azok szüleit, akik alapos ok nélkül nem járnak iskolába. Mivel ez az intézkedés sem hozott eredményt, a főbírák közvetlen kötelességévé tette a HTO az iskolalátogatás helyszínen történő ellenőrzését, és ha szükséges, bírság kirovását.²²³

A hiányzások bizonyos időszakokra koncentráálódtak. Télen a szegény szülők tartották otthon gyermekeiket, mert nem voltak képesek őket megfelelően öltöztetni. A mezeti munkák időszakában szintén nagyon sokan elvonták az iskolától nagyobb gyermekeiket. Gyerekeik munkájára ismét a szegény szülők voltak leginkább rászorulva. Mint a szekszárdi járási főbíró 1853-as jelentésében írja, bírságot eddig mégsem vetettek ki, mivel olyan szülőket sujtott volna, akik az adójukat is alig tudják kifizetni.²²⁴

Az iskolai mulasztások nagy része mögött tehát szociális problémák rejlettek, ami ellen a legszigorubb hatósági fellépés sem használt. A HTO ezért elrendelte az egyéni legeltetés tilalmát, vagyis hogy a szülők a gyerekeiket küldjék állatokat őrizni. Kivitelezésére pedig utasítást adtak a helyi hatóságoknak, hogy ne adjanak ki utlevelet iskolaköteles gyermekeknek. A tilalom mellett a helytartósági osztály igyekezett rugalmasabban elébe menni a lakosság reális

igényeinek. Lehetővé tette, hogy a hat hét tanítási szünet egy részét a sürgős mezeti munkák idején adja ki az iskola.²²⁵

Ha az ismételt felhívások nem használtak, következett a birság ki-
rovása. A szekszárdi járásban 1855. III. negyedében Tolnán 17
földművest büntettek meg összesen 9,-Forint 37 krajcárra.²²⁶ A duna-
földvári járásban 1855. II. negyedében három madocsa szülő össze-
sen 3.-Ft-ot fizetett. Ugyanekkor a dombóvári járásban fekvő Páriban
5.-Ft. 15 krajcárt, Dombóváron 13.-Ft-ot fizettek a szülők.²²⁷
Az egyes adatokból úgy tűnik, hogy a birság összege átlagosan 0,5-1.-Ft.
körül mozgott.

A birságpénzek pénztárának állása szerint nem voltak szűkmarkuak a
hatóságok a büntetés kirovásában. 1858 végére Faddon 68.-Ft, Gerjen-
ben 32.-Ft, Cikón 28.-Ft., Izményben 46.-Ft., Mucsiban 172.-Ft.,
Zombán 151.-Ft. gyűlt össze.²²⁸ A befolyt összegeket iskolai, szociális
célokra fordították. Aparon 8.-Ft-ért két fiúnak ruhát vásároltak,
Tevelen 7 tanulónak cipőt, Tolnán 25 tanulónak tankönyvet vettek.
Az adományokat általában szegény, illetve szorgalmasan iskolába járó
tanulóknak juttatták.²²⁹

A buzgó birságozásnak lehetett némi hatása, mert 1856-ban a helytartó-
sági osztály már elégedetten nyugtázta, hogy a simontornyai

iskola kerületben három község kivételével az iskola látogatottság javult, és ezért dicséretben részesítette az érintett községeket.²³⁰ A kérdés természetesen nem került le a napirendről a provizórium időszakában sem. Ezuttal a helytartótanács tiltotta el az iskolás korúakat a legeltetéstől. Utasította a megyét, hogy a rendelet megszegőire vessen ki bírságot, és ne tűrje, hogy gazdálkodás ürügye alatt vonják el a tanulókat az iskolától.²³¹ A hatósági fellépés nem lehetett olyan erélyes, mint korábban, mert bírságpénzek kirovásával nem találkoztunk.

Helyezzük végül Tolna megye iskolakötelezettségre vonatkozó adatait szélesebb, dunántuli összefüggésbe. Bár az adatok tárgyalt korunkunk határaink kívülről /1872/ származnak, arra mégis alkalmassak lehetnek, hogy ebben a vonatkozásban meghatározzák Tolna megye helyét a tájegységen belül. Mellőzzük valamennyi megye adatainak közlését, csupán néhány jellemzőt ragadunk ki közülük.

megye	6-12 évesek száma	iskolába jár	%
Baranya	29717	27329	91,96
Fejér	23312	23230	99,65
Somogy	32479	27815	85,64
Tolna	24867	22380	90,00
Zala	29794	23693	79,52
Dunántul	280880	256493	91,32
Magyarország	1498099	1124024	75,03

Az első tény, amit megállapíthatunk, hogy az iskola látogatottság aránya Tolna megyében 1872-ben is azonos az 1852, 1853, 1865-ös évekével. Ezzel a megye matematikailag is közepes értéket képvisel a Dunántulon belül a Fejér megyei 99 %-os és a Zala megyei 79 %-os eredmény között. A 90 % közepesnek csupán dunántuli viszonylatban tekinthető, hiszen messze felette áll az országos 75 %-nak. A tapasztaltak alapján elmondható, hogy a gazdaságilag fejlettebb kedvezőbb forgalmi helyzetű dunamenti területek iskola ügye fejlettebb, mint a perifériák gazdaságilag fejletlenebb vidékéé.

A tanítók és a tankötelesek számának ismeretében még egy, a fejlettséget jelző mutatót számolhatunk ki az egy tanítóra jutó tanulók számát. Bár a tanítók számadatai 1850-ből²³³, a tanulóké 1852-ből²³⁴ származnak, a kimutatás pontosságát nem befolyásolja, hiszen a tanítók számában 2 év alatt lényeges változás nem történhetett.

Járás	Iskolakötelesek	Tanítók	Tanulók/ tanítók
Szekszárdi	5459	33	165
Földvári	5714	31	184
Bonyhádi	5960	41	145
Simontornyai	4777	46	103
Dombóvári	5609	50	112
Összesen	27519	201	136

A Systema elementarium Scholarum által előírányzott egy tanítóra jutó 100 tanulótól a megye ekkor még nagyon távol volt. Nagyon az eltérések az egyes járások adatai között. A simontornyai járás kedvező helyzete azzal magyarázható, hogy viszonylag sok volt a kis település és vallásilag eléggé kevert a lakosság, így a sok közösségben több iskola működött. Ha ugyanezt a vizsgálatot elvégezzük az 1864-1865.-évi statisztikai adatok alapján ²³⁶ - már jelzett okokból a katolikus, valamint izraelita tanulókra és tanítókra korlátozva - akkor egy tanítóra 112 tanuló jut, lényeges javulás tehát az 1852-es állapotokhoz képest. Töretlen vonalú a fejlődés 1872-ig, amikor egy tankötelesre már csupán 99 tanuló jut. Tolna megye ezzel az eredménnyel még mindig az utolsó helyen állt a dunántúlon, és elmaradt az országos mégis átlag mögött is. Néhány megye 1872-es adata:

megye	egy tanítóra jutó tanköteles	
Baranya	68,8	
Fejér	87,73	
Somogy	72,00	
Tolna	99,11	
Zala	80,83	
Dunántul	70,82	
<u>Magyarország</u>	<u>90,78</u>	237

A kedvezőtlen arányszám nem feltétlenül a megye fejletlenségéből következik, inkább a település-sztruktúrából. Tolna megyében ugyanezen statisztika szerint 100 településre 224 tanító jutott, míg Baranyában csupán 126 tanító. Mégis Baranya állt az élen az egy tanítóra jutó tanulók számában, mivel a megye aprófalvas település hálózata volt. Bárhogyan értékeljük is a megye utolsó helyét az egy tanítóra jutó 136-112-99 tanuló csökkenő számsora mindenképpen a tanítás feltételeinek lényeges javulását jelentette a korszakban.

Az oktatás.

A levéltári források ebben a kérdésben a legszükségesebbek. Az oktatás tartalmi kérdéseivel a politikai hatóságok nem foglalkoztak, így iratanyagukban ezekre a kérdésekre alig találunk forrást.

Az oktatás nyelve elsőrendű politikai kérdés volt, amelyet a császári kormányzat már a hatalomra jutás pillanatában sietett rendeletben szabályozni.²³⁸ Ennek értelmében számítani kell a templomokból és az iskolákból minden nyelvi kényszert. Az oktatásügyet ideiglenesen szabályozó rendelet²³⁹ pedig kimondja, hogy az iskolákat úgy kell felállítani, hogy lehetőleg tekintettel legyenek az egyes népek szükségleteire. Az elemi iskolákban az oktatás anyanyelven történjen, kivéve ha a nemzetiségek keveredése azt lehetetlenné nem teszi. A rendelet megvalósulását az iskolabevallásokból²⁴⁰ és az 1864-1865-ös statisztikákból²⁴¹ követhetjük nyomon. A nemzetiségek lakta településeken folyt anyanyelvű, tehát főként német oktatás, de sok helységben az oktatás másik nyelve a magyar volt. A két, sőt háromnyelvű /német, magyar, héber/ oktatás olyan iskolákban is előfordult, ahol csupán egy tanterem volt. Nem tisztázható, hogy valamennyi nyelvet minden tanuló tanulta-e, vagy csupán egy részét. A magyar lakta falvakban nem folyt német nyelvű oktatás. Vegyes tannyelvű oktatás a német nyelvterületen volt, a kevert lakosságu, nagyobb forgalmu vidékeken az elmagyarosodás az önkényuralom alatt is tovább folyhatott. Ugyanakkor nincsen annak nyoma,

hogy a hatóságok már az elemi iskolákban kísérletet tettek volna a németesítésre. 1864-1865-ben a 130 katolikus osztályból 75 osztály tannyelve magyar, 27-é német, 28-é pedig vegyes, német és magyar volt. Ez a megoszlás kedvezőbb a magyarokra nézve, mint a nemzetiségi arányok.²⁴²

Mivel az iskolák többsége egy tantermes volt, nem lehetett szó osztályok kialakításáról sem kor, sem nem szerint. Bár már a Systema kimondta, hogy a lányokat lehetőség szerint különítsék el, erre csak Dunaföldváron²⁴³ és Szekszárdon²⁴⁴ került sor. Az iskolabevallásokban is csupán Értényen és Dombóváron történik utalás arra, hogy mivel²⁴⁵ több tanterem van, külön történik a kisebbek és nagyobbak oktatása. Ha feltételezzük, hogy mindenütt, ahol több tanterem volt, korcsoportos²⁴⁶ oktatás történt, az még mindig csupán az iskolák töredékét, 35-öt jelentett a kb. 160-170 iskolából.

A napi tanítás kétszakaszban történt délelőtt és délután. Az időtartam változó volt, leggyakoribb a 3 + 2 óra, de találkoztunk 2 + 2, 3 + 3, sőt 4 + 3 órás tanítással is. Ezek szerint a tanítás napi 4-7 óra között változott.²⁴⁷

Az iskolai év menetrendjét 1855-ben külön miniszteri rendelet szabályozta.²⁴⁸ A tanév kezdete október 1. Az őszi, vagy főszünió

az iskolaév végén, szeptember elsején kezdődött és négy hétig tartott. A tanév két egyenlő félévre oszlott. Vasár-és ünnepnapokon kívül az alábbi szünnapok voltak: Karácsonykor december 24 -e, farsangkor az utolsó hétfő és kedd, húsvétkor nagycsütörtöktől húsvét után keddig, bucsujárásoknál szentMárk napján és a keresztjáró napokon. Minden héten tanítási szünet volt csütörtökön délután, vagy a tanórák számának csökkentése nélkül egész csütörtökön. A heti 1 nap szünet kiadható volt két másik délutánon is. Ha a szünnapok ünnepnapra estek, nem lehetett őket más időpontra áthelyezni. Rendkívüli esetben az igazgatóság engedélyével évi négy nap szünet volt adható a tanév folyamán. A rendelet nem tesz róla említést, de minden bizonnyal érvényben maradt a Systema 4o §.nak rendelkezése,²⁴⁹ amely szerint minden félévben vizsga tartandó, és ennek eredménye alapján rangsorolják a tanulók előremenetelét.

Az oktatott tantárgyakról és a hatóságok által javasolt módszerekről a bevezetőben már szóltunk. A kötelezően előírt tantárgyak mellett néhány iskolában un. melléktantárgyak tanulására is lehetőség nyílt. Ilyenek voltak az idegennyelvek, rajz, zene, ének, női kézimunka, selyemtenyészés.²⁵⁰ Az ellenkező véglet és gyakran előfordult. Az iskola és a község között kötött szerződésben egyes helyeken csupán az olvasás vagy írás vagy számolás tanítását kötötték ki. Ez arra készítette a helytartósági osztályt, hogy rendeletben tiltsa meg az amugy is kis tananyag további csökkentését, mivel

nem bízható a gyakran nem ítélőképes szülők belátására, hogy mit tanítsanak.²⁵¹

Az oktatás módszereiben sem alkalmazkodtak a tanítók maradéktalanul a felsőbb rendeletekhez. Idézzük a németkéri lakosságnak a községi tanító, Herold István ellen 1854-ben készített panaszos beadványát:²⁵² "...példátlan, botrányos, durva, és a mostani korszellemmel sehogy össze nem egyeztethető bánásmódja van Herold Istvának a keze alábizott iskolás gyermekekkel,..." - írják a bevezetőben, majd így folytatják: "Továbbá mi az ő tanítását illeti, - hivatkozva a köztapasztalásra - ez nálunk a legrosszabb lábon áll, mert már is, majd alig találkozik a fiatalabb, de még is meg lett emberek között olyan, ki saját neve aláírásán kívül egyebet írni tudna, és ez onnan ered: hogy évről-évre, mindenkor ugyan egy előírást kapnak a gyermekek az iskolába, és ezt is tsupán gépileg tanulják utánna írni a gyermekek, mivel sem az előírást, sem pedig az utánna írottat soha a gyermekekkel el nem olvastatja, és ezek is milly hibásan íratnak általa, az abc alatt eredetben ide mellékelte 3 drb. előíratok eléggé tanusítják, mellyekért, azon kívül, hogy papirost adnak hozzá a gyermekek, még mind egyikétől 1, 2 xrc pengőben fizetett magának; de leg nagyobb megalégedetlenségünket az okozza: hogy az olvasáson, és íráson kívül semmire egyébre nem tanítatnak a gyermekek, minél fogva olly tudatlanok, miként azt sem tudják helységük minő megyében fekszik, annál kevésbé azt: van-e ? és hány megye az országban, azt pedig, van e

több ország is a világon soha nem is hallják az iskolában, számvetésről pedig szinte igen kevés fogalmuk van, mert a leg régebben iskolában járó gyermekek sem képesek a leg közönségesebb, 's egyszerűbb számítást is meg tenni, de olyanok is találkoznak, kik 3 évi iskolában való járás után, még a betűket sem igen ismerik, mert nem gondol velük, de ha akarna is gondolni, mivel segédtantót nem tart, egy külön maga annyi gyermek mellett nem képes meg felelni kötelességének.

Végre az ő durva, és hanyag tanítási módjához még azon rossz és megbocsáthatatlan szokása is járul: hogy ő a gyermekeket az iskolában soha igazi nevén nem szólítja, hanem tett alkotásuknál fogva: / Diskschedel - Dickwampeter - Bradkoszheter- Schlappkoszheter, Mauskönig - Büffel - s.a.t. nevezi/ mely rossz szokásának még rosszabb következése az: hogy a gyermekek ezen nevezéseket az iskolában meg szokván, maguk közt is közönségesen csak így szólítják egymást, és ezen tsuf nevük nagy korukban is rajtuk marad,..."

Elégséges adat hiányában nem tudjuk megítélni, hogy az idézett példa mennyire volt általános. Az oktatómunka hatékonyságára csupán közvetett adatokból tudunk következtetni. A dombóvári járásban az 1870-es népszámlálás adatai szerint 54.479 ember élt, 27.138 férfi és 27.341 nő. Ebből csak olvasni 1690 férfi és 7470 nő, összesen

9160 ember, tudott. Irni és olvasni is tudott 13.394 férfi és 6328 nő, összesen 19722 fő. Sem irni, sem olvasni nem tudott 10.820 férfi és 12.280 nő. Az analfabéták száma tehát 23.100 volt.²⁵³ Ezek egy része nyilván nem járt iskolába, így értük nem felelhet az iskola, de 9.160 fő csak olvasni tudott, tehát ezek jártak iskolába, és mégsem tanultak meg irni 6 év alatt, amely elvben rendelkezésre állt.

VIII. Vasárnapi iskolák

Ha figyelembe vesszük, hogy a tanulók még további évekig vasárnapi, más néven ismétlő iskolába jártak, az eredmény még csüggesztőbb.

A vasárnapi iskolák célja, mint azt egy papi gyűlés tömören megfogalmazta, a megszerzett ismeretek megőrzése és bővítése, ²⁵⁴ A tanulók heti egy alkalommal, mint a neve is jelzi, vasárnap részesültek oktatásban, vagy az iskolában vagy a templomban. Az iskolák zöme a hatóságok erős nyomására az 1850-es évek közepén alakult. Egy, a szerző által készített áttekintés az iskolák megalakulásának időpontjáról:

Járás	1853	1854	1855	1856	1857	1858
Szekszárdi	-	20	-	-	-	-
Földvári	1	5	1	8	-	1
Simontornyai	6	17	10	3	1	-
Dombóvári	2	16	4	1	1	1
Bonyhádi	2	8	28	-	-	-
Összesen:	11	66	43	12	2	2

255

A táblázat szemléletesen jelzi, hogy a vasárnapi iskolák megalakulása 1853-ban kezdődvén 1854-1855-ben érte el tetőpontját, és ettől kezdve csak szórványosan fordulnak elő újabb iskolalelétesítések.

A látványos fejlődés eredményeként az ismétlő iskolák száma a következőképpen alakult:

Járás	katolikus	evangélikus	reform.	görög n.e.	izraelita	Összesen
Szekszárdi	9	-	9	1	1	20
Földvári	6	4	6	1	2	19
Simontornyai ^x	13	14	8	-	-	37
Dombóvári	23	1	2	-	-	26
Bonyhádi ^{xx}	?	?	?	?	?	38
Összesen	?	?	?	?	?	140

256

x a járásban két községi iskola is működött Uzdön, illetve Borjádön
xx nincs vallásokra bontva.

Az ismétlő iskolák száma 1858-ra megközelítette az elemi iskolák számát. A 140 iskolából 36 ban folyt az oktatás nemek szerint elkülönítve.²⁵⁷

A vasárnapi iskolák iskolaköteleseinek és a valóban iskolába járók száma 1858-ra így alakult:

Járás	iskolakötelesek	iskolába járók	%
Szekszárdi	3281	3201	97,3
Földvári	2949	1842	62,5
Simontornyai	2351	2197	93,5
Dombóvári	3524	3023	85,8
Bonyhádi	3392	3006	88,6
Összesen:	15497	13269	85,6

258

A tankötelezettség teljesítésének aránya megközelíti az elemi iskolák 90 % körüli eredményét.

A vasárnapi iskolákban általában a tanító, vagy a segédtanító tanított. Mellettük sok helyen közreműködött a helyi lelkész, aki a hittant oktatta. A vasárnapi iskolák fejlődésének egyik legnagyobb akadálya volt, hogy a községek vonakodtak a vasárnapi tanításért külön díjat fizetni a tanítónak. Mivel a járási főbírák közbelépése többnyire eredménytelen maradt, a nádasdi / bonyhádi / esperesi kerület papi gyűlése közvetlenül a megyefőnökhöz fordult, hogy intézkedjék az ügyben.²⁵⁹ A megyefőnök fellépése sem hozott e téren átütő sikert, 1858-ban is csupán 66 helyen fizettek a 140-ből a vasárnapi iskola tartásáért. Az egyes tanítóknak fizetett összeg átlagosan 20-50 Ft. között volt.²⁶⁰ A legtöbb község pénzben fizette a díjat.

A vasárnapi iskolákban többnyire ugyanazokat a tárgyakat tanították, mint az elemi iskolában: írás, olvasás, számolás, hittan. Néhány községben azonban többet nyújtottak, mint amit az elemi iskola tanterve megkövetel. Ezekben tanítottak éneket, földrajzot, természetrajzot, sőt történelmet is.²⁶¹

A tanulók gyakorlati képzését szolgálták volna a vasárnapi iskolával egybekapcsolt gyümölcsfaiskolák. Ezek létesítésében azonban nem értek el olyan átütő sikert, mint a vasárnapi iskoláknál. Összesen 43 faiskola létesült 1858-ig. Területük 350 n.öl-2,5 hold között mozgott.²⁶² A létesítés akadálya volt, hogy sem a községek, sem a földesurak nem voltak hajlandók erre a célra földet adni.

A hatóságok abban reménykedtek, hogy ahol még nem történt meg a szegregáció, ott majd annak megvalósításakor hasítanak ki földet a faiskolának is. A már megvalósult faiskolák többsége is vegetált. A tanítók általában maguk sem értettek a gyümölcs termesztéshez, más pedig nem törődött vele.²⁶³ A faiskolák helyét eleve értéktelenebb földeken jelölték ki a községek, a szekszárdi járásban pld. áradásnak kitett területen. Próbálkoztak a hatóságok a méhészet meghonosításával is, de ez még teljesebb kudarcot hozott.²⁶⁴

A Bach-rendszer bukása - mint az oktatásügy más területein - itt is átmeneti visszaesést hozott. A hatósági szigor enyhülésének

hatására 1861-ben számos helyen megszüntették a vasárnapi iskolákat.²⁶⁵ Az ismétlő iskolákba még 1864-1865-ben is csupán a katolikus tanulók 72 %-a járt,²⁶⁶ szemben az 1858. évi 85 %-kal.

Főelemi iskolák

A főelemi, normál vagy városi iskolának nevezett iskolatípus az elemi iskolák magasabb fokát képviselte, amelynek elvégzése felsőbb iskolai tanulmányok elkezdésére jogosított. Erről a kérdésről a bevezetőben részletesen írtunk. Tolna megyében 1855-ben vetődött fel négy osztályos főelemi iskolák létesítésének kérdése. A számbavehető iskolák, amelyek négy osztályos főelemivé fejleszthetőnek tűntek, a dunaföldvári, szekszárdi, tolnai, bátaszéki és a hógyészi katolikus iskolák voltak, bár az adott pillanatban a követelményeknek egyik sem felelt meg teljesen. A HTO úgy rendelkezett, hogy addig is, amíg valamennyi feltételnek eleget nem tesznek, a felsorolt iskolákban kezdjék meg a főelemi iskolák tananyagának oktatását. Ahol csak három osztály működik három tanítóval, ott végezzék el a tananyag három osztályra bontását. A tanítók készítsenek tantervet, és azt az órarenddel együtt küldjék el Sopronba.²⁶⁷ Az egyes iskolák sorsa következőképpen alakult:

A szekszárdi iskolában 1855-ben csak három tanító tanított, az alsó két osztállyal egy tanító foglalkozott. A HTO rendelete nyomán pályázatot hirdettek negyedik tanítói állásra, és ígéretet tettek, hogy jelentkező esetén még a folyó, 1856-57-es tanévben megtörténik az átszervezés négy osztályos főelemivé. A negyedik tantermet úgy kívánták biztosítani, hogy a leányiskola számára az iskola udvarán külön helyiséget építenek. A költségek fedezésére rendelkezésükre állt a gimnáziumi alap tőkéje, mivel az eredeti célra, gimnázium létesítésére akkor még nem volt remény.²⁶⁸ A négy osztályos főelemi létrejöttének időpontjáról nincsen adatunk, de egy 1865-ben készült kimutatás szerint az iskola akkor már ilyen minőségben működött.²⁶⁹

Legkedvezőbb helyzetből a dunaföldvári iskola indult. Itt már 1855-ben is négy tanító tanított, négy tanteremben. A község ígéretet tett, hogy még az 1855-1856-os tanévben négy tiszta fiuosztállyal, a tanítók fizetésének felemelésével szabályos főelemi iskolává alakul.²⁷⁰ Az 1856. évi főbírói jelentés szerint a négy osztályos főelemi ugyan kész ténnyé vált, de az indulás nem volt zökkenőmentes. A község főelemi iskola céljára az eddigi iskolaépületeket nem találta alkalmasnak, ezért egy ház vásárlása mellett döntött, amely kis költséggel iskolává alakítható át. Az oktatás színvonala sem volt megfelelő, erősen súlyodt az iskola morálja. Az eddig alacsony tanítói

fizetés miatt a tanítók munkáját közömbösség jellemezte, aminek következményeként az ifjúság tudatlan maradt. A község ezért a negyedik osztály tanítójának fizetését 600.-Ft-ra, az I-III. osztály tanítóit 500-500 Ft.-ra emelte. A bérek emelésétől a község képzetebb jobb képességű tanítók jelentkezését várta.²⁷¹

Hőgyész község nem tudott a négy osztályos főelemivé alakulás feltételeinek - négy tanító, külön leányiskola - eleget tenni. 1854-ben vették fel a második segédtanítót, valamint felemelték a tanító fizetését, ez jelentős terhet jelentett a község pénztárának. Az iskola korábbi kegyura gróf Apponyi pedig nem volt hajlandó az iskola bővítéséhez anyagilag hozzájárulni. Így a főbíró - maga is egyetértve az előljárással véleményével - későbbi időpontra halasztotta a főelemi megszervezésének ügyét.²⁷²

Tolna mezőváros szintén anyagi nehézségekkel küzdött. A főelemi tervről mégsem mondtak le, azt remélték, hogy rendes tanítók helyett 100-100 Ft.- bérért és ellátásért kapnak két vizsgázott segédtanítót. Bátaszéken nemcsak anyagiakban volt hiány, de a jelentés szerint igény sem volt a magasabb iskolai képzésre.

Hasonlóképpen nemcsak a lehetősége, de a hatóságok szerint szüksége sem volt meg az egész dombóvári járásban főelemi iskola létesítésének.

Az egész járásban csupán két osztályos alelemi iskolák működtek, a lakosság jórészt parasztokból állt, kevés volt a kézműves. A parasztokat arra is alig lehet rábírni, hogy a gyerekeket a meglévő iskolába járassák, ahol annyit tanulnak, amennyi jövőendő állásukhoz szükséges. A jobban szituált kézművesek pedig úgy is városokba küldik gyerekeiket. Különben sincs hely újabb tantermek számára és a meglévő osztályokhoz is alig találunk segédtanítót - írja jelentésében a főbíró.²⁷³

Az eddigiekből kibontakozó kép szerint főelemi iskola iránti igény olyan mezővárosokban jelentkezett, ahol elegendő - a soproni Ipar-kamara 1868. évi összeírása szerint²⁷⁴ kb. 200-300 kézműves élt, kedvező forgalmi helyzete folytán élénk kereskedelemmel rendelkezett és lakóinak száma meghaladta a 3-4000-et. Az említett feltételekkel a felsoroltakon kívül még Paks és Bonyhád rendelkezett. Valamennyi település a Duna- ekkor még a közlekedés és kereskedelem fő útőere - mentén, vagy annak viszonylagos közelségében helyezkedett el, a megye nyugati, elmaradott feléből egy település sem jöhetett számba. A megvalósításhoz szükséges anyagi eszközökkel csupán a két legnagyobb mezőváros, a 12.000 lakóju Dunaföldvár, a 9-10.000 lakóju Szekszárd rendelkezett.

A helyzet az 1860-as években sem változott, jóllehet az 1864-1865-ös statisztika szerint a megyében már 6 főelemi iskola működött.²⁷⁵

Az emelkedés nem a fejlődés, hanem a főelemi iskola fogalma rugalmasabb kezelésének következménye. Fiu, vagyis valódi főelemi iskola továbbra is csak kettő van, a többi ún. közös főelemi iskola. Nem szélesedett a főelemi iskolák hálózata, és ezzel a felfelé irányuló társadalmi mozgás csatornája. Az elemi iskolai oktatás eddigi rendszere már elve elzárta a lakosság döntő többsége előtt a további tanulmányok, és ezzel a társadalmi felemelkedés lehetőségét. Ennek reformját csak az Ötvös féle 1868-as népiskolai törvény hozta magával.

X. Magániskolák

Az alsófoku oktatás rendszerében a közintézetek mellett az oktatásügy ideiglenes szabályai²⁷⁶ a magánintézeteknek is helyet biztosítottak. Ezek működése elvileg független volt, de az állam fenntartotta magának a jogot, hogy bezárassa őket, amennyiben a magániskola tanítóját erkölcsileg, vagy politikailag nem találta feddhetetlennek, továbbá, ha nem rendelkezett megfelelő képesítéssel. A magániskolák felügyeletét a helyi iskolaigazgatók látták el. Ők végezték a tanulók vizsgáztatását és ők készítettek jelentést az iskoláról.

A gyakorlatban a hatóságok aggodalommal és gyanakvással figyelték a magániskolák tevékenységét, kevésbé ellenőrzött működésüket, főként politikai okokból tartva veszélyesnek. Éberen őrködtek, nem nyílnak-e engedély nélküli magániskolák, un. zugtanodák. A HTO tapasztalatai szerint ilyenek különösen a nagyobb városokban alakultak, és főként az izraeliták jártak benne élen.²⁷⁷

A HTO ezért gyakran utasította a megyét, hogy vizsgálják meg a magániskolákat. Az 1854-es jelentés szerint Bonyhádon 3 izraelita magántanító is tevékenykedett. A tanítók a nyilvános iskola igazgatójának a felügyelete alatt tanítottak. A járási főbíró mégis úgy rendelkezett, hogy munkájukat a tanév végén, május 1-én be kell fejezniük. Ugyanez az ügyirat foglalkozott Tegelmann Fülöp dunaföldvári tanító ügyével is. A HTO csupán úgy engedélyezte további működését, ha igazolni tudja megfelelő pedagógiai felkészültségét és kifogástalan erkölcsi és politikai magatartását, különösen az 1848-1849-es években. A dunaföldvári főbíró jelentésében elmondta, hogy Tegelmann 40 éve dolgozik magántanítóként, dicséretes eredménnyel. Az oktatást saját házában végzi, általában 15-20 gyermeket tanít, a helybeli előkelőbb családok gyermekeit. A tanulókat német nyelvre, helyesírásra, olvasásra, számolásra tanítja, a szülők teljes megelégedésére. Munkáját Egyed Antal kerületi esperes és iskolaigazgató felügyelete alatt végzi. Tevékenysége nem káros a helybeli

nyilvános iskolára, kívánatos további fenntartása. ²⁷⁸ A HTO választ nem ismerjük, valószínű, hogy a főbíró ajánlása alapján engedélyezték működésének folytatását.

A következő évben 1855-ben a HTO jelentést kért a megye valamennyi magántanítójáról. ²⁷⁹ A megye által felferjesztett kimutatást a függelékben közöljük. ²⁷⁹ A jelentés szerint a magántanítók száma a megyében 16 fő. A 16 tanítóból 12 volt izraelita, a fennmaradó 4 katolikus. A magántanítók zöme két nagy mezővárosban élt, Tolnán 6-an, Bonyhádon 5-en, a többiek szétszórta a megye különböző pontjain: Bátaszéken, Dunaszentgyörgyön, Tabódon, Kétyen, Görbön. A 16 tanítóból 6 nem jelentkezett a megyehatóság felhívására, így ezek iskoláinak bezárását elrendelték. A többi 10 iskolából 7 működését ítélte szükségesnek a jelentés, általában a tanulók nagy számára, nyilvános iskolák hiányára, vagy annak távoli fekvésére hivatkozva. A tanítók közül kettő rendelkezett képesítéssel. Öt esetben a tanító eddig szerzett gyakorlatára, a kivivott elismerésre hivatkozva tartja őket a jelentés alkalmasnak a tanításra.

A tanítók által benyújtott kérelmekből kiderül, hogy egy részük már tanított nyilvános iskolában, mások megfelelő iskolai állás hiányában dolgoznak magántanítóként. Magániskola fenntartásának igazolására legtöbbször körülményeiket, szegénységüket, idős korukat,

népes családjukat, vállalkozói csődjüket hozták fel. A HTO úgy döntött a felterjesztés alapján, hogy a három katolikus magántanító működését engedélyezi, mivel az egyik rendelkezik praeparandiai vizsgával, a másik már 74 éves és 40 éve tanít, a harmadik pedig olyan helyen végzi munkáját, ahol nincs nyilvános iskola. A bonyhádi, tolnai és dunaszentgyörgyi izraelita magántanodák esetében oda kell hatni, hogy azokat községi iskolává szervezzék át. A két fennmaradó tanító iskoláját / Görbő, Kéty / pedig be kell zárni.²⁸⁰

A magántanítók további sorsát egy 1864-es jelentésben kísérhetjük nyomon. Nem volt magániskola a völgyesi és a dunaföldvári járásban, két "női nevelde" működött Szekszárdon, a simontornyai és a dombóvári járás adatai pedig hiányoznak.²⁸¹ A magániskolák száma tehát jelentősen csökkent, de még mindig nem ért véget az izraelita zugiskolákkal kapcsolatos huza-vona. A népes hőgyészi izraelita hitközség 1866-ban még mindig nem létesített nyilvános iskolát, helyette mint szinte végig az egész korszakon illegális magániskolát működtettek.²⁸²

A korban tehát engedéllyel, vagy a nélkül számos magániskola működött. Tul az iskolát létesítő tanító egzisztenciális megfontolásain létrejöttüknek több oka volt. A nagyszámu izraelita iskola esetében az, hogy kevés volt a nyilvános tanintézetek száma, és nem tudták bizto-

sítani a megyében szétszórtan élő zsidó lakosság iskolázási igényeinek kielégítését. Hasonló gondok hozhatnák létre nem zsidó iskolát is, olyan kis településeken, ahol addig egyáltalán nem volt iskola. Az ilyen reális szükségleteket kielégítő iskolák fennállását a hatóságok általában eltűrték, de nyilvánossá tételüket szorgalmazták. A másik végletet az olyan magániskolák jelentették, amelyek a "jobb körök" gyermekei iskolázása céljára hoztak létre, mivel nem kívánták gyermekeiket a nyilvános iskolába járatni. Az ilyen típusú elitiskolák csak nagyobb mezővárosokban, mint Szekszárd, vagy Dunaföldvár jöttek létre. A nyilvános iskolák hálózatának teljesebb kiépülésével, színvonaluk emelkedésével a magániskolák létjogosultsága jórészt megszűnt. Ezt jelzi számuk az 1860-as években bekövetkezett csökkenése.

XI. A középfoku oktatás

A bevezetőben ismertetett Entwurf, amelynek alapján sor került a középfoku oktatás átszervezésére, különösen a protestáns felekezetű kisebb algimnáziumokat érintette súlyosan. Tolna megyében a középfoku oktatást éppen két ilyen iskola, a győnki református és a sárszentlőrinci evangélikus algimnázium képviselte.

A sárszentlőrinci evangélikus gimnázium 1806-ban jött létre. Működésének első szakaszában, 1806-1853 között mint Schola trivialis /latin iskola / működött, 1853-1870 között pedig algimnázium volt.²⁸⁴ A szabadságharc bukását követő politikai elnyomás, a Thun-féle reform, nehéz helyzet elé állította az iskolát. Az iskola addigi tanára Lehr András Sopronba távozott. A megválasztott utód nem fogadta el az állást. Mivel az Entwurf^t értelmében az osztálytanításról át kellett térni a szaktanári rendszerre, egy tanár amugy sem lett volna elegendő. Az iskola anyagi nehézségekkel küzdött, így 1853-1854-ben már nem kezdődött el a tanítás. Az iskola négy évig zárva maradt.²⁸⁵ Működésének négy éves szünete alatt 1856-ban a HTO törölte az iskolát a nyilvános tanintézetek sorából.²⁸⁶

Az iskolát fenntartó Tolna-Baranya-Somogy megyei egyesült evangélikus esperesség nagy erőfeszítéseket tett az iskola újramegnyitására.

Elvetve a gyönki református algimnáziummal való egyesülés tervét, a pénzügyi helyzet kedvezőbbé válásával Borbély József evangélikus esperes közgyűlést hívott össze 1857. szeptember 9-re, hogy határozzanak az iskola, mint magánintézet ujramegnyitásáról.²⁸⁷ A gyűlés jegyzőkönyve rávilágít a megnyitást sürgető motivumokra. Az esperes-ségnek 40.000 evangélikus lakója van. A legközelebbi evangélikus gimnázium Somponban található, a szülők nem kárják 9-10 éves gyermekeiket lakóhelyüktől ennyire távol, nagy költséggel iskoláztatni. A sárszentlőrinci iskola vonzáskörzetéhez tartozott tehát az egész Dél-dunántul evangélikus lakossága.

A négy osztályos algimnázium fenntartásának évi költségei 3000.-Ft-ra rugtak. Az esperességi gyűlés az esperességi tőke kamataiból a sárszentlőrinci gyülekezet felajánlásából, a lelkészek és tanítók önadóztatásából, a soproni kerületi superintendencia segélyéből, az evangélikus földbirtokosok támogatásából, a tanulók tandijából is csupán 2360.-Ft-ot tudott előteremteni. A közgyűlés úgy határozott, hogy erre a jövedelemre alapozva - addig is, amíg a rendes algimnázizmhoz szükséges 3000.-Ft. összejön - még 1857-ben megnyitják az iskolát három tanárral, három osztállyal és megfelelő felszereléssel. Az igazgató fizetését 600.- a két tanár fizetését 500-500 Ft-ban határozták meg. A közgyűlés megválasztotta a tanárokat és az igazgatót, valamint egy, az iskolára felügyelő igazgatóválasztmányt.²⁸⁸

Az iskola valóban kinyitotta kapuit 1857-ben, de csak két tanárral, a harmadik nem foglalta el helyét. A következő évben a tanintézetet ismét felvették a nyilvános iskolák sorába²⁸⁹. A gimnázium igazgatójának az 1858-1859-es tanévről szóló jelentése az alábbi képet festi az iskoláról: három rendes tanár működött, Ritter Károly igazgató, Berky Gusztáv és Hanthó Lajos. A konfirmáns gyerekeket hittanra Badics István helybeli lelkész tanította. A zenetanítást Fuchs Kristóf a helybeli elemi iskola segédtanítója végezte.

A négy osztálynak összesen 42 tanulója volt, ebből kettő eltávozott, egy meghalt. I osztály 19 tanuló

II. - " - 15 -" -

III. - " - 7 -" -

IV. - " - 6 -" -

Két izraelita diák kivételével valamennyien evangélikusok voltak.

A tanulók közül 27-en magyar, 20-an német nemzetiségűek voltak.

A könyvtár a győnki gimnázium által ajándékozott 24, valamint a soproni evangélikus tanítóképző által kiadott öt könyvből állt. Az év folyamán térképeket vásároltak és egy kis állattani múzeum alapjait is megvetették egy Pesten rendelt rovargyűjteménnyel. Megkezdtek egy herbarium összeállítását a megye növényzetéből.

E minden tekintetben szerény kezdet után jelentős fejlődés következett. Átalakították az épületet, 1864-ben un. tápintézetet hoztak

létre, amely évente 30-40 tanulót létozott el. Gyarapodott az iskola könyvtára, az 1860-as évek végére elérte az 500 kötetet. Az iskola egyéb felszerelése a térképkészlet kivételével szegényes volt. A tanulók létszáma évi 40-50 között mozgott.

Az iskola munkájában az Entwurf tantervét követte. A következő tantárgyakat tanították: vallástán, latin, magyar, német, földrajz, történelem, számtan, mértan, nézlettan, természettudomány, rajz és szépirás, ének. A tanítás módszereiről tantestületi értekezleteket tartottak, tartalmát a "lecketerv" határozta meg teljes részletességgel.²⁹¹

A sárszentlőrinci iskola az önkényuralom hatalomra jutását követő krízist - ha nehezen is - de átvészelte, elkerülte számos hozzá hasonló kis protestáns iskola sorsát, a végleges megszűnést. A túlélést annak köszönhetette, hogy egy több megyét átfogó területi evangélikusainak reális szükségletét elégítette ki, így számíthatott a szűkebb pátrián kívül ennek a széles bázisnak anyagi és erkölcsi támogatására.

Sok tekintetben párhuzamos a gyönki gimnázium története. Ez is 1806-ban alakult Nagyszékelyen,²⁹² 1812-ben helyezték át Gyönkre.²⁹³ Az Entwurf hatályának 1851-ben Magyarországra történt kiterjesztése

után az iskolának sikerült alkalmazkodnia az új követelményekhez. Felvettek egy negyedik tanárt, bevezették a szaktanári rendszert, az eddig hat osztályból álló iskolát négy osztályossá alakították, hogy minél előbb elnyerjék a nyilvánossági jogot.²⁹⁴

Ehéntétben a sárszentlőrinci iskolával Gyöngyösön nem kellett szüneteltetni az oktatást. Elkerülte az iskola a bezárást az 1855-1856-os válság idején is, amikor Magyar Kossa Sámuel, mint az iskola világi gondnoka kísérletet tett arra, hogy átvegye az iskola közvetlen vezetését, tetszése szerint váltva le és nevezve ki az iskola tanárait és igazgatóját. Az egyházi vezetés, az iskola tanárai és a világi gondnok közötti viszály, amely a hatáskörök tisztázatlanságából, hatalmi villongásból fakadt, lehetőséget adott a politikai hatóságoknak arra, hogy megsértve az iskolák ősi autonómiáját, beavatkozzanak belügyeibe.

Az 1856. januárjában összeülő református értekezlet végül megalkotta az iskola statutumát, de a viszálykodást ezzel még korántsem zárult le.²⁹⁵ Az ügy lényege az volt, hogy biztosítják-e az iskola munkájához feltétlenül szükséges önállóságot, úgy az egyházi, mint a világi patronálzókkal szemben. A tanárok még a tanügyi kérdésekbe sem szólhattak bele. Egy korabeli idézet szerint "a tanár valóban alig volt egyéb, mint a helybeli patrónus földes²⁹⁶ urnak bókolással robotoló jobbágya." Magyar Kossa feudális

kényuri magatartása minden jóakarata és áldozatkészsége ellenére az iskola fejlődésének kerékkötőjévé vált. Ha a tanintézet még a belső villongások válságos időszakában is működőképes volt, az mindeképpen nagy életerőre vall. Az iskola egyházi fenntartója a külső-somogyi és a tolnai egyházvidék volt. Jelentős anyagi támogatást élvezett a környék református vallású földbirtokosaitól. Így anyagi ereje is nagyobb volt, mint a sárszentlőrinci iskolájé, mintegy évi 4000.-Ft. jövedelemmel rendelkezett.²⁹⁷

Az 1856-os statutum 5 tanári állást rendszeresített, de ezek nem voltak állandóan betöltve. A tanárok személye a vázolt okok miatt gyakran cserélődött. Pápán, Kecskeméten teológiát végzett papok, vagy jelöltek töltötték be az állásokat.²⁹⁸ 1860-1861-ben az iskola új éületet kapott.²⁹⁹ 1863-1864-ben bevezették a haladó osztály-rendszert, vagyis minden tanár végig ugyanazt az osztályt tanította,³⁰⁰ ami jelentős visszalépés volt a szaktanári rendszerhez képest. Viszont ugyanakkor hozták létre az iskolaszéket, amely lehetőséget adott a tanároknak az iskola ügyeibe való beleszólásra, megszüntetve a patronálóktól való szolgai függést.³⁰¹ Az 1860-as években vették át a tanárok az iskolai pénztár vezetését is, ezt követően gyorsan rendbejötték az iskola addig zavaros pénzügyei.³⁰² Korszakunk végén, 1868-ban újra bevezették a szaktanári rendszert, és az iskola minden tekintetben konszolidálódott.

Bár az iskola állapota egy évtizeden keresztül ziláltak voltak, az iskola vonzereje mégis nagy volt. 1855-ben 85 tanulója volt az iskolának, kétszer annyi, mint a sárszentlőrincinek. A Gyöngyös körüli hat megyében ez volt az egyetlen református algimnázium.³⁹³ Az iskola nemcsak a reformátusok körében volt népszerű, számos katolikus tanuló is járt oda.³⁹⁴ A területileg illetékes hűgyészi szolgabíró nem tudta végrehajtani az utasítást, az engedéllyel nem rendelkező katolikus tanulók eltávolítását, mivel közülük 9 nem az 6 járásából, sőt némelyik nem is a megyéből való volt. Tehát az iskolában nemcsak megyén kívüli reformátusok, hanem katolikusok is tanultak. A főbírói jelentés közli a katolikus tanulók szüleinek foglalkozását, társadalmi állását is. Szerepel köztük a megye egyik legtekintélyesebb családjának, a Csapó családnak egy sarja, erdőmester, jegyző, molnár, vadász, festő, gyógyszerész gyermeke.³⁹⁵ A legpikánsabb talán Szalay György, a szomszédos dombóvári járás főbírójának helyzete. Katolikus létére engedély nélkül járatta fiát református gimnáziumba. Mentegőzése segít megérteni az iskola vonzerejét. Fia nem ismeri a német nyelvet, amelynek megtaníttatását apai kötelességének érzi. Gyöngyös közel fekszik székhelyéhez, Tamásihoz és teljesen németajku, míg a legközelebbi katolikus gimnáziumok Pécsét és Fehérvárot nemcsak messze vannak, de jórészt magyarok is lakják.³⁹⁶ Még két fontos adalék Schmidt Ferenc dombóvári erdőmester kérelméből: két fia után Gyöngyösön 500 váltó forintot fizet évente, míg Pécsét 800 Ft-ba kerülne taníttatásuk. Gyöngyösön kevesebb a tanuló, így többet tudnak velük foglalkozni.³⁹⁷

Bármennyire népszerű volt is a két megyei algimnázium, önmagában nem elégithette ki a középfoku oktatás iránti igényeket. A már említett felekezeti akadályok mellett azért sem, mivel csak algimnáziumokról volt szó, nem nyújtottak lehetőséget érettségire és továbbtanulásra. A megyén kívül tanulók száma nem derithető ki, de a Styrum-Lymburg alapítvány iskolai ösztöndíjasainak névjegyzékéből²⁹⁸ megállapítható, melyek voltak a megye belüli tanulók által látogatott iskolák. Legtöbben a pécsi, székesfehérvári és pesti gimnáziumba jártak, de volt tolnai diákja az aradi gimnáziumnak és a budai főreáliskolának is. A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy az ösztöndíjasok között szerepelt a bécsi politechnikum, a pesti egyetem jogi és orvosi kara hallgatója is.

XII. Összefoglaló

Tolna megye oktatásügyét a két korszakhatárt jelölő dátum 1849-1867. között az átmenetiségből fakadó számos ellentmondás jellemzi. Ezek egy része a kormányzat politikájából, másik része azonban az oktatásügy állapota és a vele szemben támasztott követelmények közötti feszültségből fakadt.

Utalunk itt a bevezetőben kifejtett ellentmondásra a kormány politikájában, amely képtelen volt a forradalom utáni időszakban a birodalom fennállását és a polgári fejlődés kényszerét egymással összhangba hozni. Az ebből fakadó feszültség végiggyűrűzött a kormányzati szféra minden ágán, így az oktatásügyön is. A polgári átalakulás által megkívánt szervezeti és tartalmi megújulást egy attól teljesen idegen cél, a feudális gyökerű monarchia fennállásának szolgálatába kívánta állítani. A cél és az eszközök diszharmonója visszahatott magára az eszközrendszerre is, így akadályává vált egy tartalmában polgári, kereteiben nemzeti oktatáspolitikai létrejöttének.

Thun kezében így az iskolaügy nem a polgári fejlődés egyengetésének, hanem egy rebellis ország tudata átformálásának - tegyük hozzá tulbecsült - eszköze lett. Ez a negatív kép azonban árnyalást kíván. A császári hatóságok jobb ügyhöz méltó buzgalommal fogtak hozzá

a tanügy megújításához. Bár az iskolák tartalmi irányítását teljesen átengedték az egyháznak, minden korábbinál következetesebb szigorral igyekeztek megteremteni az oktatómunka tárgyi, személyi feltételeit. Tolna megye oktatásügyéről elmondottak - új iskola-épületek emelése, a régi épületek felújítása, a tanítók jövedelmének emelése, a gyermekek hatósági erővel iskolába kényszerítése - megerősítik a megállapítás igazságát. Tény, hogy mindez a nemzet-től idegen ügy érdekében történt, de a felsorolt eredmények tulajdolták azokat a célokat, amelyek szolgálatában létrejöttek.

Az elért eredményeket a császári hatóságok kényszerítették ki, de a helyi, zömmel paraszti lakosság erőfeszítései hozták létre. Az abszolutizmus nem vágta el az iskolát az egyházhoz fűző szoros köteléket, de a feudális kori kapcsolat az iskolák és a patrónus földesurak között nagyon meglazult. Ez fokozott anyagi terhet jelentett a községek számára, hiszen a földesuri támogatásra egyre kevésbé számíthattak, de egyuttal megteremtette az iskolájukkal való szabadabb rendelkezés lehetőségét is. Mivel az elemi iskolák állami támogatást sem kaptak, így teljesen magukra hagyatva voltak kénytelenek szembenézni az emelkedő igények kihívásával. A községek nagyságának és anyagi erejének eltérése folytán az iskolák színvonala nagyon egyenetlen volt.

Az erősödő adóprés nyomása alatt élő lakosság vonakodva tett eleget az iskolák állapotának javítását sürgető felhívásoknak. Nagyobb készség ott jelentkezett, ahol a forgalom, az ipar és kereskedelem élénksége igazolta a befektetés értelmét és hasznát. A zömmel még önellátásra berendezkedett falvakban még az írni-olvasni tudás sem volt feltétlenül szükséges. Igaz, a hatóságok sem akartak ezenkívül mást, mint alattvalói engedelmességet és keresztényi erkölcsöt a fejekbe plántálni. Ez a társadalmi helyzethez mért oktatási rendszer eleve elzárta az utat a további tanulmányok előtt, még a kézművessé válásra sem adott lehetőséget. A társadalmi, kasztbeli helyzetet konzerváló oktatáspolitikai még a feudalizmus jegyeit hordozza magán.

Hasonló kettősség jellemzi a középfoku oktatást. A gimnáziumokkal szemben támasztott magasabb követelményeket egyuttal a főként protestáns és rebellisnek tartott kisebb iskolák megrostálására is felhasználták. Ennek a politikának majdnem áldozatul esett a megye két algimnáziuma is. De a magasabb követelmények nagyobb erőfeszítésekre sarkalltak, és így az 1860-as évekre mindkét iskolában megérték a korszerűbb középfoku oktatás feltételei.

Bár a Bach-rendszer bukása után a hatósági erőszakkal kikényszerített iskolai eredmények egy része veszendőbe ment, a rendszer

kudarca elsőrűöte az iskolarendszerhez fűzött osztrák reményeket is. Tartósnak bizonyultak viszont a tárgyi feltételek javítására tett erőfeszítések, kedvezőbb lehetőséget adva az 1868-as Eötvös-féle népiskolai reform megvalósításához.

XIII. Rövidítések

TML	- Tolna megyei Levéltár
alisp.ir.	- alispáni iratok
mf.ir.	- megyefőnöki iratok
HTO	- soproni helytartósági osztály

XIV. Jegyzetek

1. Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867
Magyar História, Gondolat Kiadó 1981. 25. o.
2. I.m. 31.o.
3. Magyarország története 1848 - 1890 I.köt.
főszerk. : Kovács Endre/továbbiakban: Mo.tört./
Akadémiai Kiadó Bp. 1979. 463. o.
4. I.m. 463.o.
5. I.m. 463.o.
6. I.m. 464.o.
7. I.m. 465.o.
8. I.m. 464.o.
9. I.m. 466.o.
10. Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849-1919.
szerk.: Köte Sándor és Ravasz János/továbbiakban: Dokumentumok.../
Tankönyvkiadó, Bp. 1979. 11. o.
11. Mo.tört. 467.o.
12. I.m. 468.o.
13. Dr. Kiss Áron: A magyar népiskolai oktatás története
Bp. 1883. Franklin Társulat 59.o.
14. Im. 60-61.o.
15. I.m. 62.o.
16. I.m. 61.o.

17. Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és
a dualizmus korában 1849-1918.
/ Egyetemes neveléstörténet /
Tankönyvkiadó 1975. 9-10. o.
18. Köte Sándor: I.m. 14 o.
19. Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás 1. füzet
Bp. 1896. Lampel Róbert /Wodianer F.és Fiai/
20.
142 - 143 o.
20. Dokumentumok:.. 12.o.
21. I.m. 11.o.
22. I.m. 12.o.
23. I.m. 12.o.
24. Köte: I.m. 19.o.
25. Mo. tört. 468.o.
26. Dokumentumok... 13.o.
27. Köte: I.m. 23.o.
28. I.m. 24.o.
29. Mo. tört. 471.o.
30. Köte: I.m. 15.o.
31. I.m. 21.o.
32. Mo. tört. 469.o.
33. Mo. tört. 469.o.
34. Köte: I.m. 15.o.
35. Péterfy: I.m. 151.o.

- 26. Péterfy: I.m. 152.-153. o.
- 37. I.m. 155.o.
- 38. Mo.tört. 473.o.
- 39. I.m. 472.o.
- 40. Dokumentumok... 27.o.
- 41. Köte: I.m. 13.o.
- 42. Landesregierungsblatt 1850.január 30.
- 43. Péterfy: I.m. 146.o.
- 44. Köte: I.m. 12.o.
- 45. Dokumentumok...29.o.
- 46. Péterfy: I.m. 156.o.
- 47. Köte: I.m. 16.o.
- 48. Péterfy: I.m. 156.o.
- 49. Kiss: I.m. 64.o.
- 50. Köte: I.m. 16.o.
- 51. Kiss: I.m. 64.o.
- 52. Köte: I.m. 16.o.

53. Hivatalos Statisztikai Közlemények

Kiadja a Földművelés -, Ipar - és Kereskedelemügyi Magyar
Királyi Minisztérium Statisztikai Osztálya

I. évf. V. füzet Buda, 1869.

Magyarország közoktatási statisztikája 1864/65 - 67/68-ban

szerk. Dr. Barsi József

Pest, 1868 /továbbiakban: Stat.Közl./

54. TML. alisp.ir. 1123/1863.
55. TML. mf.ir. X.Á. 3848/1855.
56. TML. mf.ir. X.A. 6787/1856.
57. TML.mf.ir. X.B.₁ 3117/1858.
58. Dokumentumok... 85.o.
59. TML. CS. kir. kormánybiztosi iratok 405/1849.
60. TML. mf.ir. X.B.₁ 1143/1854.
61. TML. mf.ir. X.A. 607/1855.
62. TML. mf.ir. X.A. 6381/1854.
63. TML. mf.ir. X.A. 7164/1856.
64. TML.mf.ir. X.B.₁ 6058/1855.
65. Lényegében azonos tartalmu a helytartótanács által 1863-ban kiadott " Utasítás" is.
TML.alisp.ir. 1628/1863.
66. TML. mf.ir. X.A. 9065/1855.
67. TML.mf. ir. X.B.₁ 6058/1855.
68. TML.mf. ir X.A. 216/1858.
69. TML.mf. ir X.A. 6381/1854.
70. TML. alisp.ir. 1628/1863.
71. TML. mf.ir. 510/1850.
72. TML. mf.ir. 11195, 11247, 11332, 11338, 11364/1853.

Az egyes járások jelentései alapján összeállítva.

- 73. TML. mf.ir. 11364/1853.
- 74. TML.mf.ir. 11338/1853.
- 75. TML. mf.ir. X.A. 6040/1854.
- 76. TML. mf.ir. 11338/1853.
- 77. TML. alisp.ir. 792/1862.
- 78. A táblázat az 1848.-évi alispáni jelentés és a TML. alisp.ir
792/1822 sz. irat alapján készült.
- 79. Stat.Közl.
- 80. TML.mf.ir. X. B₁ 566/1858.
- 81. TML. alip.ir. 58/1862.
- 82. TML. alip.ir. 64/1862.
- 83. TML. alisp.ir. 1405/1862.
- 84. TML. alisp.ir. 979/1865.
- 85. TML. mf.ir. X.A. 7754/1855.
- 86. TML. mf.ir. 7021/1851.
- 87. TML. mf.ir. 7021/1851.
- 88. TML. mf.ir. X.B₁ 304/1857.
- 89. TML. mf.ir. X.B₁ 566/1858.
- 90. Valamennyi járás jelentése:
TML. mf.ir. X. B₁ 566/1858. számon.
- 91. TML. mf.ir. X. B₁ 842/1857.
- 92. TML. mf.ir. X. B₁ 304/1857.
- 93. TML. mf.ir. X. B₁ 566/1858.
- 94. TML. mf.ir. X. A 690/1858.

95. TML. alisp.ir. 951/1823.
96. TML. alisp.ir. 1093/1864.
97. TML. alisp.ir. 1660/1866.
98. Stat.Közl. 79.o.
99. TML. mf.ir. X.B₁ 566/1858.
100. TML. mf.ir. X.B₁ 7890/1857.
101. TML. mf.ir. X.B₁ 304/1857.
102. TML. mf.ir. X.A 751/1856.
103. TML. mf.ir. X.B₁ 129/1857.
104. TML. mf.ir. X.B₁ 304/1857.
105. TML. mf.ir. 7021/1851.
106. TML. mf.ir. 7021/1851.
107. TML. alisp.ir. 976/1862.
108. TML. alisp.ir. 1531/1862, 587/1863.
109. TML. alisp.ir. 95/1861.
110. TML. mf.ir. 7021/1851. X B₁ 129/1857.
111. TML. mf.ir. X.A. 136/1855.
112. TML. alisp.ir. 587/1863.
113. A sárpilisi református egyház iratai 1889.
Adatait dr. Kovács Sándor bocsátotta rendelkezésemre.
114. TML.mf.ir. X.B₁ 304/1857, 566/1858, 331/1857, 7890/1857,
X.A. 136/1855, 4384/1958.
alisp.ir. 95/1861, 1660/1866. számú iratok alapján.

115. Lásd erről az évi jelentéseket az alábbi számokon:

TML. mf.ir. X.A. 565/1854, 136/1855, 4167/1857, 4384/1858,
4409/1859,

116. TML. alisp.ir. 792/1862.

117. Gyönkön létezett evangélikus magyar és német, református magyar és német iskola.

TML. alisp.ir 792/1862.

118. Gyönknek kb. 3000 lakója volt.

TML.mf.ir. 510/1850.

119. TML. alisp.ir. 792/1862.

120. TML. mf.ir. X.B.₁ 1143/1854.

121. TML. alisp.ir. 1087/1867.

123. Lásd a 115. számú jegyzetet.

124. Lásd, u.o.

125. TML.mf. 7288/1852.

126. TML.mf. 8240/1852.

127. TML.mf. 8454/1852.

128. TML.mf. 8207/1852.

129. TML.mf. 8060/1852.

130. TML.mf. 4735/1853.

131. TML.mf. X.B. 4523/1857.

132. TML.mf. X.A. 4642/1856.

133. Wiener Schulbücher - Verlags- Katalog

Ausgegeben Von der k.k. Schulbücher -Verlags- Direktion im
Monate Oktober 1858.

134. I.m. 30-31.o.

135. I.m. 32. o.

136. Néhány példa az alábbi iratokban:

TML.mf.ir. X.A. 5652/1854., 7445/1854., 442/1856., 415/1856.

137. TML.mf.ir. X.A. 2542/1854.

138. TML. alisp.ir. 475/1863.

139. Wiener...

140. TML.mf.ir. X.A. 7008/1855.

141. TML.mf.ir. X.A. 4915/1854.

142. TML.mf.ir. X.A. 7763/1854.

143. Schematismus Cleri Dioecesis Quinque Ecclesiensis
Pro anno A Christo nato 1864. 154-155.o.

144. TML. alisp.ir. 95/1861, 1660/1866.

145. TML. alisp.ir. - I.osztrák megszállás iratai 1849.márc.28.

146. TML.nf.ir. 21/1850.

147. TML. Cs.kir. kormánybiztosi ir. 184/1849.

148. TML. Cs.kir. kormánybiztosi ir. 169/1849.

149. TML. mf.ir. X. A. 45/1855.

150. TML. mf.ir. X. A. 6405/1859.

151. TML. mf.ir. X. A. 1649/1855.

152. TML. mf.ir. 5686/1850.

153. TML. mf.ir. 135/1851.

154. Statk.Közl. 138-139.o.

155. TML. mf.ir. 135/1851.

alisp.ir. 1405/1862.

Stat.Közl. 178-180 o. alapján összeállítva.

156. A dunántul településtörténete III. 1848-1867.

PAB-VEAB értesítője Székesfehérvár 1978. 2.sz.táblázat.

157. TML. mf.ir. 135/1851.

158. TML. mf.ir. lo A 1215/1857.

159. TML. mf.ir. lo A 2086/1855.

160. TML. mf.ir. lo A. 499/1857.

161. TML. mf.ir. lo A. 1706/1856.

162. TML. mf.ir. 2491/1853.

163. TML. mf.ir. 9317/1853.

164. TML. mf.ir. X.A. 4915/1854.

165. TML. alisp.ir. 95/1861.

166. TML. alisp.ir. 1660/1866.

167. TML. mf.ir. X.A. 875/1854.

168. Így történt pld. Diósberényben 1855-ben, ahol Kremer Károly
eddiggi segédtanító kapott három évre megbízatást.

TML. mf.ir. X.A. 6301/1855.

169. TML. mf.ir. X.A. 5908/1855.

170. TML. mf.ir. X.A. 6435/1854.

171. TML. mf.ir. 2491/1853.

172. TML. mf.ir. X.B.₁ 842/1857.

173. TML. mf.ir. X.B.₁ 1170/1854.

174. TML. mf.ir. X.B. 8174/1854, 1270/1856.

175. A decsi református egyház iratai. Rendelkezésekre bocsátotta
dr. Kovács Sándor.

176. TML. mf.ir. X.A. 6787/1856.

177. TML. mf.ir. X.A. 2456/1858.

178. TML. mf.ir. 135/1851.

179. TML. mf.ir. X.B.₁ 1170/1854.

180. TML. mf.ir. X.A 6200/1854.

181. TML. mf.ir. 135/1851.

182. TML. mf.ir. 5003/1851.

183. TML. mf.ir. 5003/1851.

184. TML. mf.ir. X.A. 7979/1855.

185. TML. mf.ir..X.A. 3118/1857.

186. TML. mf.ir. X.A. 3107/1857.

187. A tanítói jövedelmek ismertetését az iskolai bevallások
alapján készítettük.

TML. alisp.ir. 95/1861, 1660/1866.

188. Lásd pld. a mőzsi tanító és a község vitáját.

TML. mf.ir. X.A. 5337/1854.

189. TML. alisp.ir. - II. osztrák megszállás iratai

II. alispáni ügykör 155/1849.

190. TML. mf.ir. X.A. 3107/1857.

191. Péterfy. I.m. 142-143. o.

192. TML. mf.ir. X.A. 3107/1857.

192. TML. alisp.ir. 1660/1866.

194. A legmagasabb átlaga a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságnak
volt, 210.-Ft.

Péterfy: I.m. 142-143 o.

195. TML. alip.ir. 95/1861.

196. Tolna vármegye néhány tisztségviselőjének évi fizetése:

főispán - 3000.-Ft.

alispán - 1500.-Ft.

szolgabíró - 1000.-Ft.

esküdt - 600.-Ft.

megyei főmérnök - 700.-Ft.

megyei főorvos - 700.-Ft.

TML.alisp.ir. 174/1861.

197. TML. alisp.ir 95/1861.

198. TML. mf.ir. X.B₁ 213/1857.

199. TML. mf.ir. X.A. 136/1855.

200. TML. alisp.ir. 731/1861.

201. TML. alisp.ir. 1787/1862.

202. TML. mf.ir. X.B₁ 1143/1854.

203. TML. alisp.ir. 1093/1864.

204. TML. mf.ir. X.B₁ 566/1858.

alisp.ir. 980/1863.

205. TML.mf.ir. X.A. 198/1855.
206. TML. mf.ir. 135/1851.
207. TML. mf.ir. 5108/1852.
208. TML. mf.ir. 4891/1852.
209. TML. alisp.ir. 1660/1866.
210. TML. alisp.ir. 792/1862.
211. TML. mf.ir. X. A. 6667/1857.
212. TML. mf.ir. X. B. 1270/1856.
213. TML. mf.ir. X. E. 47/1854.
214. TML. mf.ir. X. B₁ 140/1860.
215. TML.mf.ir. X. B₁ 1350/1857.
216. TML. mf.ir. X.A. 6506/1859.
217. TML. mf.ir. X.A. 8348/1856.
218. TML. alisp.ir. 95/1861, 1660/1866.
219. TML. mf.ir. X.A. 874/1854.
220. TML. fm.ir. X.A. 985/1856.
221. TML. fm. ir. X.B.1 129/1857.
222. TML. mf. ir. 11364/1853 /1852.-évi adatok/
mf. ir. X/ X. A. 6040/1854. / 1853. évi adatok/
Stat.Közl. 196.o., 234.o.
223. TML.mf.ir. X. A. 3937/1854.
224. TML. mf.ir. 11196/1853.
225. TML. mf.ir. X. A. 3937/1854.

- 226. TML. mf.ir X. A. 7008/1855.
- 227. TML. mf.ir. X. A. 4699/1855.
- 228. TML. mf.ir. X. A. 161/1859.
- 229. TML. mf.ir. X. A. 7008/1855.
- 230. TML. mf.ir. X. A. 2288/1856.
- 231. TML. alisp.ir 1198/1863.
- 232. PAB- VEAB Értesítője
Székesfehérvár 1978. 3.sz. táblázat.
- 233. TML. mf.ir. 135/1851.
- 234. TML. mf.ir. 11364/1853.
- 235. TML. alisp.ir. 1628/1863.
- 236. Stat.Közl. 138-139; 178-180; 196; 234.o.
- 237. PAB-VEAB Értesítője 2.sz. táblázat.
- 238. TML. Cs.kir.kormánybiztosi iratok 173/1849.
- 239. TML. mf. ir. 21/1850.
- 240. TML. alisp.ir. 95/1861, 1660/1866.
- 241. Stat.Közl. 79; 120. o.
- 242. A megye lakosságának kb. 40 %-a volt német nemzetiségű.
- 243. TML. alisp.ir. 65/1862.
- 244. TML. alisp.ir 783/1865.
- 245. TML. alisp.ir. 1660/1866.
- 246. Az adatot a dombóvári járási iskolabevallások /alisp.ir.
1660/1866/ valamint az iskolai ingatlanok összeírásának
/alisp.ir 792/1862/ összevetése alapján nyertem.

- 247. TML. alisp.ir. 95/1861, 1660/1866.
- 248. TML. mf.ir. 161/1856.
- 249. TML. alisp.ir. 1628/1863.
- 250. Stat. Közl. 252-253. o.
- 251. TML. mf.ir. X. B. 5585/1854.
- 252. TML. mf. ir. X. B.₁ 1170/1854.
- 253. TML. vegyes iratok.
- 254. TML. mf.ir. X. A. 8430/1855.
- 255. TML. mf.it. X. A. 6997/1858.
- 256. TML. mf.ir. X. A. 6997/1858.
- 257. TML. mf.ir. X. A. 6997/1858.
- 258. TML. mf.ir. X. A. 6997/1858.
- 259. TML. mf.ir. X. A. 8430/1855.
- 260. TML. mf.ir. X. A. 6997/1858.
- 261. TML. mf.ir. X. A. 6997/1858.
- 262. TML. mf.ir. X. A. 6997/1858.
- 263. TML. mf.ir. X. A. 8289/1856.
- 264. TML. alisp.ir 401/1863.
- 265. TML. alisp.ir 1060/1863.
- 266. Stat.Közl. 197.o.
- 267. TML. mf.ir. X. B₁ 161/1856.
- 268. TML. mf.ir. X. B₁ 161/1856.
- 269. TML. alisp.ir. 783/1865.
- 270. TML. mf.ir. X. B₁ 161/1856.

271. TML. mf.ir. X.A. 5583/1856.
272. TML. mf.ir. X.B.₁ 161/1856.
273. TML. mf.ir. X.B.₁ 161/1856.
274. TML. a soproni kereskedelmi és iparkamara 1868.évi összeírása.
275. Stat.Közl. 78. o.
276. TML. mf.ir. 21/1850.
277. TML. mf.ir. X. A. 9378/1855.
278. TML. mf.ir. X. B₂ 1055/1854.
279. TML. mf.ir. X. A. 9378/1855.
280. TML. mf.ir. X. A. 9378/1855.
281. TML. alisp.ir. 189/1864.
282. TML. alisp.ir. 1746/1866.
283. Dr. Kolta László: A bonyhádi Petőfi Sándor Gimnázium története.
1806-1956. 4.o.
284. I.m. 6.o.
285. I.m. 10. o.
286. I.m. 11. o.
287. TML. mf.ir. X.B₁ 5658/1857.
288. TML. mf.ir. X.B₁ 5658/1857.
289. Kolta: I.m. 11.o.
290. TML. mf.ir. X. A. 6541/1859.
291. Kolta: I.m. 11-12.o.
292. A győnki ev. ref. gymnasium története 1806-1890. 5.o.
293. I.m. 16.o.

294. I.m. 21.o.
295. TML. mf. ir. X. A. 881o/1855.
296. A gyönki ev. ref. gymnasium története 31.o.
297. I.M. 24.o.
298. I.m. 25.o.
299. I.m. 32.o.
300. I.m. 35.o.
301. I.m. 36-37.o.
302. I.m. 39. o.
303. TML. mf. X.A. 881o/1855.
304. TML. mf.ir. 5192/1853.
305. TML. mf.ir. X.C₁ 431/1854.
306. TML. mf.ir. X.C₁ 1743/1854.
307. TML. mf.ir. X.C₁ 431/1854.
308. TML. mf.ir. jelzet nélkül. 1855-1856.

XV. Függelék.

1.

Tolna megye tanítóinak névjegyzése az 1850-1851-es tanévben.

Római katolikus tanítók:

Szekszárdi járás

<u>k ö z s é g</u>	<u>rendes tanítók</u>	<u>segéd tanítók</u>
Agárd	Kováts István	Kalóczi Josef
Báta	Tóth János	-
Bátaszék	Bekő István	-
	Bene Mihály	-
	Jóó Mátyás	-
Fadd	Kiss Josef	Szabó István
Harc	Horváth Lajos	-
Mözs	Klein Ádám	Klein Ernest
Szedres	Gacza János	-
Szekszárd	Martin György	-
	Ifj. Séner Ferenc	-
	Pázmán György	-
	Kiss János	-
	Öreg Séner Ferenc	Daixler Josef
Tolna	Geng Josef	Staib Gáspár
		Jánosits Antal
Várdomb	Ditrich Josef	-

Földvári járás

Bölcske	Molnár Péter	-
Dunaföldvár	Kelecsényi Ambrus	-
	Homoki Gáspár	-
	Rehák János	-
	Keller Antal	-
	Dudás György	-
Kajdacs	Cziráky István	-
Németkér	Herold János	Herold István
Paks	Szauter Márton	Ullein Ferenc
		Klem András

Bonyhádi járás

Apar	Müller Ferenc	-
Belac	Pausch János	-
Bonyhád	Egesszer Josef	-
Cikó	Valter Boldizsár	-
Kisdorog	Keller Jakab	-
Grábóc	Hübner Bálint	-
Hant	Schuler Josef	-
Györe	Scherl Péter	-
Kakasd	Ullein Bálint	-
Kéty	Hollmann György	-
Ladomány	Niklasz János	-
Lengyel	Schlotthauer János	-
Nagymányok	Falizmann Ferenc	-

Máza	Göltz Máté	-
Möcsény	Mathias Müller	-
Mucsi	Krop János	-
Szálka	Lang Josef	-
Tevel	May Antal	-
Varasd	Mussung Josef	-
Kisvejke	Keller Gábor	-
Nagyvejke	Meltes István	-
Závod	Amberger Gáspár	-
Zomba	Feniczius Mihály	-
Zsibrik	Gayer Heinrich	-

Simontornyai járás

Diósberény	Kremmer István	-
Kölesd	Jehn Josef	-
Szakadát	Konner András	-
Murga	Vailland Lőrinc	-
Duzs	Grósz János	-
Udvari	Kolhos Dániel	-
Pálfa	Mészáros Pál	-
Hőgyész	Fendt István	-
Csibrák	Fischer Josef	-
Miszla	Kolhos Josef	-
Simontornya	Komáromy István	-
Kisszékely	Czigler Ignác	-

Dombóvári járás

Bedeg	Németh István	Balli István
Dombóvár	Király Josef	Tóth Gábor
Döbrököz	Kelemen János	Kiss Sándor
Értény	Takáts Márton	-
Gyula-Jovánca	Deák Mihály	Deák István
Ireg	Varga András	Nieder János
Kánya	Bandi Mihály	-
Tótkeszi	Pintér Ferenc	Fren Pál
Kónyi	Bacsi János	Vagner Pál
Kocsola	Kumper Vince	Schmeringa Gáspár
Kurd	Blesz János	Heidt Péter
Nak	Kerbolt Imre	-
Felsőnyék	Pintér István	Németh Josef
Ozora	Kelemen György	Krem Ádám
Pári	Fógl Jakab	Sümege György
Pincehely	Brandanovits Josef	Istovits Ferenc
Regöly	Csukli Ignác	-
Szakály	Tóth Mihael	Szily János
Szakos	Csukli Ignác	Kövesdy Mihály
Szántód	Balaskó György	Tóth József
Nagyszokoly	Mezey Antal	-
Tamási	Berkits Pál	Farkas Josef
Tengőd	Pahok Lázár	-
Várong	Szabó István	-

Evangélikus tanítók

Szekszárdi járás

Földvári járás

Bikács	Riczeld Gáspár	-
Györköny	Arhold Mihály	Schaaß Mihály
Paks	Hütter János	Gerhard Menyhért

Bonyhádi járás

Apáti	Gross Heinrich	-
Bonyhád	Ott Simon	-
Györe	Erml János	-
Izmény	Busz Heincich	-
Kismányok	Péter András	-
Majos	Scriba György	-
Mucsfa	Heink János	-
Alsónána	Gayer András	-
Véralja	Karl János	-

Simontornyai járás

Kölesd	Hittig Mihály	-
Szárazd	Kollmann Fridrich	-
Kalaznó	Busz György	-
Kistormás	Ott Tamás	-
Murga	Vagner András	-

Némedi	Veil János	-
Felsőnána	Mollman Heinrich	-
Gyönk	Sutter János	-
	Schneider János	-
Hidegkut	Strakk Jakab	-
Udvari	Lende János	-
Nagyszékely	Scheider Heinrich	-
Varsád	Gross János	-
Sárszentlőrinc	Lehr András	-
	Németh István	-
Pálfa	Matitz István	-

Dombóvári járás

Tótkér	Lancsek István	-
Nagyszokoly	Szende Gábor	-

Református tanítók

Szekszárdi járás

Báta	Gianaczi Károly	-
Decs	Szeremley Josef	Molnár István
Ócsény	Németh Lajos	-
Fadd	-	Paul Vajda
Alsónyék	Katz István	-

Sárpilis	Parragh Ambrus	-
Szekszárd	Körmendy Josef	-
Földvári járás		
Bölcske	Kabai Jani Esaiás	Horváth Antal
Nagydorog	Kováts Zsigmond	-
	Ujhelyi János	-
Dunaföldvár	Szabó István	-
Gerjen	Vörösmathy Sándor	-
Kajdacs	Kur Pál	-
Madocsa	Göde Gábor	-
Paks	Takáts Vince	-
Dunaszentgyörgy	Biró András	Petőtzi István
Bonyhádi járás		
Bonyhád	Czett Imre	-
Mórág	Jung Péter	-
Váralja	Varga Josef	-
Simontornyai járás		
Kölesd	Kováts Imre	-
Némedi	Csonka Sándor	-
Medina	Eigenbródt János	-
Gyönk	Nagy Ferenc	-
	Király János	-
	Kiss Gábor	-
	Rakottyai Lajos	-
	Sebestyén János	-

Nagyszékely	Zsilli Péter	-
	Tóth Mihály	-
Pálfa	Mozgay Sándor	-
Miszla	Hajnal István	-
Simontornya	Kocsis László	-

Dombóvári járás

Ireg	Laki Sándor	Szűts Ferenc
Lápafő	Bocsor Károly	-
Felsőnyék	Bocsor Pál	-
Nagyszokoly	Bocsor Dániel	Kiss Gábor
Tengőd	Bocsor Mihály	-

Görög nem egyesült vallásu tanítók.

Szekszárdi járás

Bátaszék	Kragoevits János	Eichhard György
		Hübner András

Földvári járás

Dunaföldvár	Athanasievits Gabriel	-
-------------	-----------------------	---

Bonyhádi járás.

Grábóc	Stephanovits János	-
Alsónána	Stephanovits Nicephor	-
Szálka	Pöppovits János	-

Simontornyai járás

Medina	Bukovits György	-
--------	-----------------	---

Dombóvári járás

- - -

Izraelita tanítók

Szekszárdi járás

-

-

-

Földvári járás

Paks

Schönberger Samu

-

Friedmann Mórítz

-

Bonyhádi járás

Bonyhád

Valdmann Ferenc

-

Kéty

Gabriel Fülöp

-

Simontornyai járás

-

Gyöng

Arnstein Zsigmond

-

Reisz Markus

-

Hőgyész

Engl Mozes

-

Schakovits Jakab

-

Dombóvári járás

-

-

-

Kimutatás a tanítói jövedelmekről.

Dunaföldvári járás, 1857.

Község	vallás	Tanítók- száma	Jövedelme Ft.	Egy tanítóra jut
Böleske	katolikus	2	453.-	226.-
Dunaföldvár	gne.	1	104.-	104.-
Dunaföldvár	izraelita	2	725.-	362.-
Dunaföldvár	Katolikus	8	3.790.-	473.-
Kajdacs	katolikus	1	149.-	149.-
Kömlőd	katolikus	2	421.-	210.-
Paks	katolikus	4	930.-	232.-
Paks	izraelita	4	1.500.-	375.-
Németkér	Katolikus	1	354.-	354.-

TML. alisp.ir. 95/1821.

Dombóvári járás, 1858. nettó tanítói bevételek.

Tamási	30.-Ft.
Nagyszokoly	101.-"
Szántó	126.-"
Szakcs	190.-"
Szakály	105.-"
Regőly	265.-"
Pincehely	297.-"
Kónyi	25.-"
Kánya	136.-"
Nak	123.-"
Felsőnyék	131.-"
Ozora	216.-"
Pári	115.-"
Tengőd	120.-"
Várong	62.-"
Bedeg	147.-"
Dombóvár	159.-"
Döbrököz	238.-"
Gyula-Jovánca	137.-"
Fürged	62.-"
Értény	137.-"
Kocsola	265.-"
Tótkeszi	84.-"
Nosztány	19.-"

TML. mf. A. 3107/1857.

Dombóvári járás, 1863.

Község	tanítók száma	Jövedelme Ft.	egy főre jut	m e g j e g y z é s
Bedeg	1	253.-	253.-	-
Dombóvár	2	454.-	227.-	
Döbrököz	2	589.-	294.-	
Értény	2	351.-	175.-	
Felsőnyék	2	262.-	131.-	a fióktanító a pusztán tanít.
Gyula-Jovánca	2	636.-	318.-	
Ireg	2	328.-	164.-	
Kánya	1	229.-	229.-	
Kocsola	2	704.-	352.-	
Kónyi	2	342.-	171.-	
Kurd	1	389.-	389.-	
Pári	1	232.-	232.-	
Szakály	2	702.-	351.-	
Szakcs	2	544.-	272.-	
Szántó	2	181.-	181.-	az altanítót a köz- ség külön fizeti
Tamási	3	542.-	271.-	az egyik altanítót a község fizeti
Tengőd	1	159.-	159.-	
Tótkeszi	2	595.-	297.-	apa és fia tanítanak
Ozora	3	840.-	280.-	

TML. alisp.ir. 1660/1866.

Az iskolák világi gondnokainak névjegyzéke. 1855.

Szekszárdi járás

Község	vallás	n é v	foglalkozás
Agárd	katolikus	Loboda István	földműves
Alsónyék	reform.	Karácsonyi Péter	
Báta	katolikus	Mészáros György	földműves
Bátaszék	- " -	Bauer	földműves
- " -	g.ne.	Szobotits Tamás	lelkipásztor
Decs	reform.	Mester János	földműves
Dunaszentgyörgy	-"-	Héczey István	földbirtokos
Ócsény	-"-	Magyar András	földműves
Fadd	katolikus	Nigrényi Antal	- " -
-"-	reform.	Keserü István	- " -
-"-	izraelita	Diamant Mór	kereskedő
Gerjen	reform.	Bedika István	földműves
Harc	katolikus	Marsay László	- " -
Medina	reform.	Warga József	- " -
-"-	görög.n.e.	Kocsits Éliás	- " -
Mözs	katolikus	Michael Mäh	- " -
Pilis	reform.	Kurdi Péter	- " -
Szedres	-"-	Károlyi Mihály	- " -
Szekszárd	katolikus	Rácz József	háztulajdonos
- " -	reform.	Szabó Mihály	- " -
Tolna	katolikus	Josef Geisz	- " -
Várdomb	- " -	Johann Resztl	Landwirt

Bonyhádi járás

Község	vallás	N é v	foglalkozás
Apar	katolikus	Johann Hohner	Landmann
Bonyhád	- " -	Martin Stopfer	Privatier
- " -	izraelita	Simon Krauss	- " -
Belac	katolikus	Mathias Schuller	Landmann
Cikó	- " -	Erhard Gutyan	Bäcker
Kisdorog	- " -	Georg Piller	Landmann
Grábóc	- " -	Michael Künstler	Geschworner
- " -	g.n.e.	Daniel Bosnyák	Ortsrichter
Hant	katolikus	Johann Bruckmann	Landmann
Kakasd	- " -	Johann Teufel	Tischler
Ladomány	- " -	Georg Studer	Landmann
Lengyel	- " -	Stefan Klein	Tischler
Nagymányok	- " -	Caspar Steinbachler	Landmann
Mócsény	- " -	Martin Szieb	Landmann
Szálka	- " -	Adam Gruber	- " -
- " -	g.n.e.	Alexander Krasits	Schneider
Alsónána	- " -	Arsenius Romics	Landmann
Tevel	katolikus	Balthasar Schmidt	Zimmermeister
Varasd	- " -	Johan Lill	Landmann
Nagyvejke	- " -	Andreas Pohli	- " -
Kisvejke	- " -	Georg Immel	- " -
Závod	- " -	Nikolaus Link	Müller
Zomba	- " -	Gabriel Volf	Landmann

Község	vallás	n é v	foglalkozás
Zomba /magyar/	katolikus	Potyondy György	Landmann
Mucsi	- " -	Peter Blesser	Schuhmacher
Simontornyai járás			
Hőgyész	katolikus	Wilhelm Leicht	kalapos
Duzs	- " -	Franz Kerner	paraszt
Csibrák	- " -	Johann Mang	- " -
Kurd	- " -	Balázs József	szücs
Diósberény	- " -	Josef Locher	paraszt
Szakadát	- " -	Andreas Krammer	paraszt
Údvari	- " -	Jankó József	- " -
Miszla	- " -	Balaskó János	- " -
Kisszékely	- " -	Botos Imre	- " -
Simontornya	- " -	Sapkás János	- " -
Pálfa	- " -	Gyuricza Péter	- " -
Kölesd	- " -	Pohl	Hofrichter
Murga	- " -	Josef Eller	zsellér
Gyöng	izraelita	Moritz Friedmann	kereskedő
Simontornya	- " -	Adolf Krónn	magánzó
Belecska	- " -	Julius Haas	szatócs

Tamási járás, katolikusok

Község	N é v	foglalkozás
Bedeg	Bencze János	esküdt
Döbrököz	Pörsztör Ádám	biró
Dombóvár	Döme János	Hofrichter
Értény	Cséplő István	esküdt
Gyula-Jovánca	Juhász György	- " -
Ireg	Lajnovics József	egyházatya
Kánya	Raffai István	földműves
Tótkeszi	Fuzi György	- " -
Kocsola	Kovács Miklós	biró
Kónyi	Örményi László	földműves
Lápad	Both István	esküdt
Nak	Kétyi György	földműves
Felsőnyék	Csathi János	- " -
Pári	Ekert Johann	- " -
Pincehely	Niedermayer Johann	esküdt
Regöly	Antal Ferenc	földműves
Szakály	Simon János	- " -
Szakcs	Esküdt Ferenc	csizmadia
Szántó	Turi István	biró
Nagyszokoly	Kocsis István	földműves
Tamási	Pichler József	református pap
Tengőd	Horváth István	földműves

Község	vallás	n é v	foglalkozás
Várong	katolikus	Tóth Mihály	bíró
Ozora	- " -	Korbinich Alex	magánzó
Földvári járás			
Dunaföldvár	katolikus	Ujvári László	ügyvéd
- " -	g.n.e.	Milits György	
- " -	izraelita	Bergl Ignác	
Bölcske	katolikus	Szabó Pál	
- " -	izraelita	Gross Daniel	
Kömlőd	katolikus	Nikolaus Schönwaitz	
Paks	katolikus	Daróczy Alex	földbirtokos
- " -	izraelita	Freund Joachim	
Németkér	katolikus	Josef Büttl	
Tápé	katolikus	Ocskay Károly	Rentmeister
Kajdacs	- " -	Török József	

TML. mf. X.B₁ 6058/1855.

XVI. Irodalom.

Hivatalos Statisztikai Közlemények

Kiadja a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi
Minisztérium Statisztikai Osztálya.

I. évfolyam V. füzet Buda, 1869.

Magyarország közoktatási statisztikája 1864/5-1867/8-ban.

szerk: Dr. Barsi József Pest, 1868.

Schematismus Cleri Dioecesis

Quinque Ecclesiensis

pro anno a Christo Nato 1864.

Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849-1919.

szerk: Kőte Sándor és Ravasz János

Tankönyvkiadó, Bp. 1979.

Landesregierungsblatt 1850.

Magyarország története IV. 1849-1918.

szerk: Hanák Péter

Tankönyvkiadó Bp. 1972.

Magyarország története 1848-1890.

főszerk: Kovács Endre

Akadémiai Kiadó Bp. 1979.

Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867.

Gondolat Kiadó 1981. Magyar História.

Magyar Népoktatás

Kiadja: A M.Kir.Vallás-és Közoktatási Minisztérium

Bp. 1928.

Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. 1. füzet

Bp. 1896. Lampel Róbert /Wodianer F. és Fiai/

dr. Kiss Áron: A magyar népiskolai oktatás története

Bp. 1883. Franklin Társulat

**Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és a
dualizmus korában. 1849-1918.**

/Egyetemes Neveléstörténet/

Tankönyvkiadó 1975.

**Ravasz, Felkai, Bellér, Simon: A magyar nevelés története a
feudalizmus és a kapitalizmus korában.**

Tankönyvkiadó Bp. 1968. 3. kiadás

Kovács Sándor: Az alsófoku népoktatás Tolna megyében 1790-1848.

Bölcsészdoktori disszertáció

Bp. 1980.

Sebestyén Gyula: Elemi iskolai tanítóképzésünk fejlődése

Bp. 1896 /

Lampel Róbert / Wodianer F. és Fiai/

Szakál János: A magyar tanítóképzés története 1934.

Madzsar Imre: A magyar közoktatás az abszolútizmus korában

Magyar Pedagógia 1922.

Kanyar József: Az Entwurf és a dunántúli alsó-és középfokú oktatás
in: A Dunántúli településtörténete III. 1848-1867.

PAB-VEAB értesítője Székesfehérvár 1978.

/továbbiakban PAB-VEAB /

Reöthy Ferenc: A köröshegyi népiskolák az abszolutizmus idején
in: PAB-VEAB

Surányi István: Székesfehérvár népoktatási viszonyai 1848 - 1868.
között.

in: PAB-VEAB

Kelemen Elemér: A Dunántul népoktatása az Eötvös törvény előtti
évtizedben.

in: PAB-VEAB

Móra Magdolna: Fejér megye népoktatása 1848- 1868 között

in: PAB-VEAB

Kotnyek István: Az elemi iskolai oktatás Zala megyében 1848-1868.

in: PAB-VEAB

15-65/1982.

.....bksz.

Tárgy: .. Glósz József .....
doktori szigorlata.

Melléklet: 1 db disszertáció

Dr. Szántó Imre elvtársnak
tszv. egyetemi tanár

H e l y b e n

Professzor Elvtárs!

Mellékelve Glósz József: Az alsó- és középfokú oktatás története Tolna
megyeében az önkényuralom időszakában 1849-1867. ....

című doktori értekezését tisztelettel felkérem, hogy azt megbirálni
sziveskedjék. Legyen szabad Professzor Elvtárs szives figyelmét fel-
hivnom tanácsülésünk ama határozatára, amely a birálat elkészítésének
és benyújtásának legkésőbbi határidejét a kézhezvételtől számított
harmadik hónap utolsó napjában állapította meg.

A mellékelte értekezést a birálat elkészítése után sziveskedjék átadni
tanszéke könyvtárosának leltárba vétel és a könyvtárban való elhelye-
zése céljából.

Szeged, 1982. márc. 19. ....

József József

.....
dékán

A kiadmány hiteles:

Glósz József .....
főelőadó

Kapták Dr. Gaál Endre docens. ....

Dr. Szántó Imre, prof. .... társbiráló